МЕЃУНАРОДЕН СЛАВЈАНСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
СВЕТИ НИКОЛЕ
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

МАГИСТЕРСКИ ТРУД

„ ВЛИЈАНИЕ НА РАЗВОДОТ ВРЗ КРИМИНОГЕНО ОДНЕСУВАЊЕ КАЈ ДЕЦАТА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА“

СТУДЕНТ: ЈОСЕВСКА ДАНИЕЛА

БРОЈ НА ИНДЕКС: М213005

МЕНТОР: ПРОФ. Д-Р СПАСОВСКА МИЛЕНА

Свети Николе, 2025

СОДРЖИНА

ВОВЕД....4
1.Дефинирање на поимите....6
1.1.Развод....6
1.2.Историски и културолошки аспекти на разводот....7
1.3.Причини за развод....10
1.4.Разводот како животна криза....11
1.5.Влијанието на разводот врз децата....13
1.6.Фактори кои ја намалуваат негативната последица од разводот....17
1.7.Криминогено однесување....20
1.8.Фактори што придонесуваат за криминогено однесување кај децата....21
1.9.Развод и нестабилност во семејството....26
1.10.Културолошки фактори....33
1.11.Видови криминогено однесување кај децата....40
1.12.Последици од криминогеното однесување кај децата....53
1.13.Превенција и стратегии за намалување на криминогеното однесување....58
1.14.Медијаторски и модераторски фактори во врската меѓу разводот и криминогеното однесување кај децата....63
1.15.Состојбата со разводите во Република Северна Македонија....65
1.16.Претходнии стражувања....69
2. ЕМПИРИСКО ИСТРАЖУВАЊЕ....72
2.1. МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ....72
2.2. Проблем на истражувањето....72
2.3. Хипотези....73
2.4. Формулација на општа хипотеза....73
2.5. Формулација на посебни хипотези....73
2.6. Хипотези за корелација....74

2.7.Формулација на поединечни хипотези 74
2.8.Варијабли на истражувањето 74
2.9.Методи, техники и инструменти на истражувањето 75
2.10.ОРГАНИЗАЦИЈА И СПРОВЕДУВАЊЕ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО 78
2.11.РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО 79
2.15. Дискусија за резултатите 94
ЗАКЛУЧОК 95
ПРЕПОРАКИ 96
БИБЛИОГРАФИЈА 98
ПРИЛОЗИ 104

ВОВЕД

Разводот е еден од најчестите општествени феномени во современите општества, кој носи значителни промени во животот на сите членови на семејството. Овој процес, иако понекогаш неопходен за благосостојбата на родителите, може да предизвика длабоки последици, особено кај децата кои честопати се најранливи во вакви ситуации. Разводот не е само правна постапка што означува крај на брачната заедница, туку и сложен психосоцијален настан што може да доведе до значителни емоционални, психолошки и социјални промени.

Децата на разведени родители често се соочуваат со чувство на губиток, несигурност и нестабилност, што може да влијае врз нивниот когнитивен и емоционален развој. Истражувањата укажуваат дека овие деца имаат зголемена веројатност да развијат проблеми со адаптацијата, како и потешкотии во градењето на самодоверба, што може да доведе до појава на проблематично однесување. Разводот не само што ја менува динамиката на семејството, туку влијае и врз секојдневните интеракции, дисциплинските стратегии и чувството на припадност кај децата. Оваа ситуација може да ги доведе до изолираност, емоционална нестабилност, па дури и до појава на девијантни форми на однесување.

Едно од клучните прашања што се поставуваат во контекст на разводот е неговото влијание врз однесувањето на децата, особено во однос на развојот на криминогени тенденции. Истражувањата покажуваат дека разводот може да биде значаен фактор во формирањето на проблематично и асоцијално однесување кај децата. Намалената родителска контрола, зголемените семејни конфликти и економската нестабилност често создаваат средина која може да поттикне криминогени активности. Кога родителите се соочуваат со лични и финансиски проблеми по разводот, тие често имаат намалена можност да се посветат на емоционалните и дисциплинските потреби на своите деца.

Дополнително, разводот може да предизвика промени во животниот стил, што за некои деца значи преселба во ново окружување, промена на училиштето и оддалечување од блиски пријатели или членови на семејството. Овие промени можат да предизвикаат

чувство на несигурност и фрустрација, што во некои случаи доведува до отпорност кон авторитетите, намалена академска мотивација и зголемена веројатност за асоцијално однесување.

Ова истражување има за цел да ја анализира врската помеѓу разводот и криминогеното однесување кај децата во Република Северна Македонија. Ќе се испитаат различни фактори кои ја модерираат или медијираат оваа врска, како што се социо-економскиот статус, нивото на родителска поддршка и влијанието на семејните конфликти. Со оглед на тоа дека разводите се сè почеста појава, особено во урбаните средини, потребно е да се испита како различните околности на овој процес влијаат врз однесувањето на децата и кои стратегии можат да се применат за да се минимизираат негативните последици.

Преку анализа на релевантната литература, како и примена на емпириски методи, истражувањето ќе даде увид во можните стратегии за минимизирање на негативните последици од разводот. Ова ќе овозможи развивање на конкретни препораки за родителите, едукаторите и стручните лица кои работат со деца во ризик, со цел да се намали потенцијалот за криминогено однесување и да се создадат подобри услови за здрав психосоцијален развој на децата.

1. Дефинирање на поимите

1.1. Развод

Разводот претставува правен, социјален и психолошки процес на распаѓање на брачната заедница, што доведува до значајни промени во животот на сите инволвирани страни. Овој процес не само што влијае на двајцата партнери, туку има длабоки последици врз децата, поширокото семејство и заедницата во која живеат. Разводот се смета за една од најстресните животни промени, бидејќи подразбира прекин на заедничкиот живот, промена на финансиските услови, нова динамика на односите со децата и често, социјална стигматизација. Разводот има длабоки психолошки последици врз сите инволвирани. Според истражувањата на Amato (2000)[1], партнерите често искусуваат чувства на тага, лутина, страв и анксиозност, кои се особено интензивни во првите неколку години по разводот. Децата, исто така, се изложени на психолошки стрес, што може да се манифестира во форма на намалена академска успешност, емоционални проблеми и зголемена веројатност за развој на проблематично однесување. Истражувањата покажуваат дека долгите конфликти помеѓу родителите пред и по разводот можат да имаат значителен негативен ефект врз менталното здравје на децата (Kelly & Emery, 2003)[2]. На социјално ниво, разводот често води до прекин на пријателства и семејни врски. Разведените партнери се соочуваат со промена во социјалниот статус, што понекогаш резултира со социјална изолација. Економските последици од разводот, како намалување на финансиските средства и потреба за адаптација на нови животни околности, се често

[1] Amato, P. R. (2000). "The Consequences of Divorce for Adults and Children." *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.

[2] Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). "Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives." *Family Relations*, 52(4), 352-362.

причина за дополнителен стрес. Според Hetherington (1999)[3], жените често имаат поголеми економски загуби по разводот, додека мажите почесто се соочуваат со губење на секојдневен контакт со децата. Од правен аспект, разводот подразбира раскинување на брачниот договор и поделба на заедничкиот имот, старателство над децата и утврдување на обврските за издржување. Судските постапки може да бидат долги и емоционално исцрпувачки за партнерите. Истражувањата укажуваат на тоа дека медијацијата и алтернативните форми на решавање на споровите можат значително да го намалат стресот и времетраењето на правните процедури (Emery, Sbarra, & Grover, 2005)[4]. Културните разлики играат значајна улога во искуството и перцепцијата на разводот. Во некои култури, разводот е прифатен како нормален дел од животот, додека во други е опкружен со стигматизација. Според истражувањата на Wolfinger (2005)[5], стапката на развод е повисока во општества каде што индивидуализмот е доминантен вредносен систем, додека е пониска во заедници со силно колективистичко чувство. Долгорочните последици од разводот вклучуваат промени во менталното и физичкото здравје, односите со децата и нови партнерства. Според студијата на Wallerstein и Lewis (2004), децата кои искусиле развод на своите родители имаат поголема веројатност да се соочат со тешкотии во формирањето и одржувањето на своите идни романтични врски. Разводот е сложен процес кој ги опфаќа психолошките, социјалните, економските, правните и културните аспекти на животот. Понатамошните истражувања треба да се фокусираат на развивање на стратегии за поддршка на сите засегнати страни, со цел намалување на негативните последици и олеснување на процесот на адаптација.

1.2. Историски и културолошки аспекти на разводот

[3] Hetherington, E. M. (1999). *Should We Stay Together for the Sake of the Children?* In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with Divorce, Single Parenting, and Remarriage: A Risk and Resiliency Perspective* (pp. 93-116). Lawrence Erlbaum Associates.

[4] Emery, R. E., Sbarra, D. A., & Grover, T. (2005). "Divorce Mediation: Research and Reflections." *Family Court Review*, 43(1), 22-37.

[5] Wolfinger, N. H. (2005). *Understanding the Divorce Cycle: The Children of Divorce in Their Own Marriages.* Cambridge University Press.

Историјата покажува дека разводот постоел во различни форми низ вековите, но неговата честота значително се зголемила во модерното време. Во традиционалните општества, разводот бил редок и често неприфатлив, бидејќи бракот се сметал за свет социјален договор кој требало да трае доживотно. Во минатото, разводот најчесто бил иницира од страна на мажите, додека жените имале ограничени можности за прекинување на брачната заедница.

Со развојот на човековите права, зголемувањето на економската независност на жените и промените во општествените вредности, разводот станал почеста појава. Денес, во многу земји разводот е правно регулиран и може да биде иницира од било кој партнер, често со олеснети процедури. Во Република Северна Македонија, како и во многу други балкански земји, разводот сè уште е обвиткан со одредени социјални стереотипи, што може да создаде дополнителни предизвици за семејствата кои поминуваат низ овој процес.

Разводот е сложен социо-културен феномен кој го одразува развојот на човечките општества. Во античките општества, како што е староримското или старогрчкото, разводот бил законски признат, но неговите правила биле строго регулирани. Во Римското Царство, на пример, разводот бил дозволен, но социјалните очекувања го ограничувале неговото практикување. Во Средниот век, под влијание на католичката црква, разводот речиси исчезнал во Западна Европа, бидејќи бракот бил сметан за сакрамент кој не може да се прекине.

Во исламските општества, пак, разводот бил признат и религиозно регулиран преку шеријатскиот закон. Мажите имале право да го раскинат бракот со изговарање на формулата „талак,“ додека жените морале да докажат сериозни причини за да побараат развод. Оваа традиција продолжува во многу муслимански земји, но со модернизацијата, законите се прилагодиле за да ги земат предвид и правата на жените.

Во контекст на културолошките аспекти, разводот често е обременет со срам и осуда во конзервативните општества. Жените, во многу случаи, се соочуваат со поголем социјален притисок отколку мажите. Во традиционалните азиски култури, како што се кинеската или индиската, разводот долго време се сметал за табу, а жените кои се разведувале честопати биле стигматизирани. Со зголемената глобализација и влијанието на западните вредности, овие ставови постепено се менуваат.

Научните истражувања откриваат дека разводот може да има длабоки психолошки, економски и социјални последици. Според психологијата[6], разводот може да биде еден од најстресните настани во животот на поединецот, често споредуван со смрт на блиска личност. За децата, разводот на родителите може да предизвика емоционални тешкотии, како што се: анксиозност, депресија или проблеми во однесувањето. Сепак, некои студии покажуваат дека во случаи каде што бракот бил исполнет со конфликт, разводот може да има позитивно влијание врз емоционалната благосостојба на децата.

Економските последици од разводот се исто така значајни, особено за жените. Истражувањата покажуваат дека многу жени се соочуваат со намалување на животниот стандард по разводот, додека мажите честопати доживуваат минимални финансиски промени или дури и подобрување. Економската нееднаквост меѓу половите во контекст на разводот е тема на значајна дебата, особено во однос на поделбата на имотот, алиментацијата и грижата за децата.

Историски, законите за развод се развивале во согласност со општествените промени. Во 19 век, индустријализацијата и урбанизацијата довеле до пораст на разводите во Западна Европа и Северна Америка. Во 20 век, правните реформи, како што е воведувањето на „безвиновен развод“ (no-fault divorce), значително го олесниј процесот. Во САД, воведувањето на законите за безвиновен развод во 1970-тите години доведе до драматичен пораст на стапката на разводи.

Во денешно време, разводот е признаен како право во најголемиот дел од светот, но неговите социјални и културни импликации остануваат сложени. Некои земји, како што е Шведска, имаат либерални закони и поддржувачки социјални политики кои го олеснуваат разводот, додека други, како што се Филипините, сè уште не го легализирале разводот, со што ги ограничуваат опциите на партнерите.

Промените во општествените вредности, како што се зголеменото прифаќање на индивидуализмот и личната среќа, исто така играат клучна улога во растот на стапката на разводи. Во модерните општества, луѓето се повеќе тежнеат кон исполнување на личните потреби и очекувања, дури и ако тоа значи прекин на бракот.

[6] Wallerstein, J. S., Lewis, J. M., & Blakeslee, S. (2000). *The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study.* Hyperion.

Сумирајќи, разводот е комплексен феномен кој ги одразува културните, историските, и економските аспекти на општеството. Неговото прифаќање и честота варираат низ различни времиња и простори, но неговото влијание врз индивидуите и заедниците останува значајно.

1.3. Причини за развод

Причините за развод се длабоко индивидуални и сложени, поврзани со различни аспекти од животот на брачните партнери. Тие можат да се однесуваат на лични, психолошки, економски или општествени фактори кои постепено влијаат на динамиката во бракот. Една од честите причини за развод е континуираното присуство на несогласувања и конфликти, кои, доколку останат нерешени, создаваат емоционална дистанца меѓу партнерите и ја нарушуваат способноста за одржување на здрав и функционален однос.[7]

Недостатокот на доверба исто така игра значајна улога во одлуката за развод. Кога неверството се појавува во бракот, тоа често резултира со чувство на предавство, емоционална болка и неспособност за продолжување на заедничкиот живот. Овие ситуации може да ја разнишаат стабилноста на бракот и да направат за партнерите тешко да се вратат на претходното ниво на блискост.

Финансиските проблеми се уште еден чест извор на тензии меѓу брачните партнери. Економската нестабилност, долговите или различните пристапи кон управување со парите можат да создадат постојан стрес, што влијае на квалитетот на комуникацијата и поддршката во бракот. Во вакви ситуации, притисокот од секојдневните трошоци и финансиските обврски може дополнително да ги усложни односите.

Еден од најтешките и најболни фактори што водат до развод е домашното насилство. Физичкото, емоционалното или психолошкото насилство не само што го загрозува здравјето и безбедноста на жртвата, туку и целосно ја уништува довербата и почитта меѓу

[7] Emery, R. E. (2012). *Renegotiating Family Relationships: Divorce, Child Custody, and Mediation.* Guilford Press

партнерите. Ваквите односи често се трауматични и остават длабоки траги врз сите вклучени, вклучувајќи ги и децата, ако ги има.

Луѓето се менуваат со текот на времето и понекогаш овие промени во личноста, ставовите и вредностите можат да предизвикаат оддалечување меѓу брачните партнери. Кога животните цели или приоритетите повеќе не се усогласуваат, тоа може да доведе до чувство на несогласување и изолација, што ја нарушува основата на бракот.

Дополнително, проблемите со зависности, како алкохолизмот или употребата на дрога, имаат деструктивно влијание врз брачните односи. Овие состојби често се поврзани со финансиски загуби, нарушена комуникација и чувство на несигурност кај партнерот. Зависностите го усложнуваат процесот на решавање конфликти и градење стабилни и доверливи односи.

Иако секој брак е уникатен и причините за развод варираат од случај до случај, сите овие фактори се меѓусебно поврзани и влијаат на целокупната динамика на односите. Справувањето со овие предизвици бара отворена комуникација, компромис и желба за заедничко решавање на проблемите, но понекогаш, дури и со најдобрите напори, партнерите одлучуваат дека раздвојувањето е најдобриот избор за нивното благосостојба.

1.4. Разводот како животна криза

Разводот е една од најголемите животни кризи што може да го погоди човекот, оставајќи длабоки траги врз емоционалната, психолошката и социјалната состојба на сите вклучени. Психолозите го категоризираат разводот како еден од најстресните животни настани, споредлив со смрт на блиска личност. Тој претставува процес кој често вклучува фази на: негирање, лутина, депресија и на крај, прифаќање на новата реалност. Секоја од овие фази може да биде различно долга и интензивна, во зависност од личноста, животните околности и поддршката од околината.

Емоционалната болка која произлегува од разводот е резултат на губењето на надежите и очекувањата што биле вложени во бракот. За многу луѓе, разводот значи крај на еден дел

од животот кој бил од суштинско значење за нивниот идентитет. Чувствата на тага и осаменост често се комбинираат со страв од иднината, несигурност и прашања околу тоа дали ќе бидат во состојба повторно да изградат стабилни и значајни односи.

За децата, разводот често претставува уште поголем емоционален товар. Малолетните деца може да се чувствуваат изгубено, напуштено или дури и виновно за распадот на семејството. Ова чувство на вина е особено често кога родителите отворено дискутираат или се расправаат пред децата. Психолозите предупредуваат дека долгите конфликти и емоционалната нестабилност на родителите можат значително да го зголемат стресот кај децата, влијаејќи врз нивниот академски успех, самодоверба и меѓучовечки односи[8].

Една од клучните аспекти на разводот е неговото влијание врз менталното здравје. Луѓето кои поминуваат низ развод често се соочуваат со зголемена анксиозност, депресија и дури и посттрауматски стресен синдром. Истражувањата покажуваат дека разводот може да биде особено тежок за оние кои не ја иницирале разделбата, бидејќи чувството на одбивање и губење контрола врз животната ситуација може да доведе до длабока емоционална болка.

Финансиските последици од разводот, исто така, можат да ја влошат кризата. За многу семејства, разводот значи подвоени домаќинства и зголемени трошоци. Жените, кои често остануваат примарни старатели на децата, се соочуваат со зголемен економски притисок, додека мажите може да чувствуваат финансиска обврзаност која го ограничува нивниот животен стил. Економската нестабилност која произлегува од разводот може дополнително да го комплицира процесот на адаптација кон новиот живот.

На социјално ниво, разводот може да доведе до чувство на изолација. Луѓето кои се разведуваат честопати се соочуваат со губење на заедничките пријателства, осуда од општеството или притисок од семејството. Во култури каде разводот е сè уште табу, оваа осуда може да биде особено тежок товар, што ги тера луѓето да се чувствуваат осамено и несфатено. Таквите реакции од околината можат да ја намалат веројатноста дека поединците ќе побараат психолошка помош или ќе се обратат за поддршка од блиски лица.

[8] Amato, P. R. (2000). "The Consequences of Divorce for Adults and Children." *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287

Сепак, не секогаш разводот има само негативни последици. Во одредени случаи, тој може да биде ослободувачки процес, особено ако бракот бил исполнет со насилство, манипулација или емоционална нестабилност. За луѓето кои доживеале вакви токсични односи, разводот може да претставува нова можност за започнување на животот одново и градење на посреќна и побалансирана иднина. Исто така, децата во такви околности често се чувствуваат подобро кога ќе престанат конфликтите во домот, иако самиот процес на развод може да биде тежок.

Клучен фактор за успешно справување со разводот е поддршката од семејството, пријателите и професионалци, како што се терапевтите или советниците. Овие лица можат да помогнат во обработката на емоциите и планирањето на иднината, притоа охрабрувајќи ги луѓето да гледаат на разводот како на дел од животното патување, а не како на крај на сè. Стратегиите за справување, како што се: медитацијата, физичката активност и фокусирањето на личните интереси, исто така можат да имаат значајна улога во процесот на заздравување.

Покрај тоа, важно е како родителите се однесуваат во текот на разводот, особено во однос на децата. Истражувањата покажуваат дека кога родителите остануваат смирени, соработуваат и ги стават потребите на децата на прво место, стресот и емоционалните трауми кај децата значително се намалуваат. Транспарентната комуникација со децата и уверувањето дека тие не се виновни за разводот се клучни за зачувување на нивната емоционална стабилност.

Разводот како животна криза е исклучително сложен феномен, кој ги опфаќа сите аспекти на човековото постоење – од емоционалните и психолошките, преку економските, па сè до социјалните. Тој бара време, напор и поддршка за да се премине од фазата на криза во фаза на прифаќање и раст. Иако процесот е болен, многумина сведочат дека, на долг рок, разводот може да биде почеток на нов и подобар живот, каде што личното здравје, среќа и благосостојба добиваат приоритет.

1.5. Влијанието на разводот врз децата

Разводот има длабоко влијание врз децата, оставајќи трајни последици врз нивното емоционално, психолошко и социјално здравје. Овој процес, кој за возрасните може да биде премин кон нов почеток, за децата често претставува значајна и болна промена што го менува начинот на кој тие го доживуваат семејството, стабилноста и довербата. Детската психа е особено чувствителна на вакви промени, а начинот на кој родителите го менаџираат разводот игра централна улога во тоа како децата ќе се справат со ситуацијата[9].

Емоционална нестабилност

Разводот може да предизвика емоционална нестабилност кај децата. Тие често чувствуваат тага, лутина, анксиозност или збунетост, бидејќи губат чувство на стабилност и сигурност. Психолозите истакнуваат дека овие емоции се природна реакција на загубата на семејната структура која до тогаш ја сметале за неприкосновена. На пример, малите деца може да плачат често и да бараат дополнително внимание од родителите, додека адолесцентите може да ги прикриваат своите емоции, што дополнително го отежнува процесот на комуникација.

Истражувањата покажуваат дека децата кои искусуваат развод имаат поголема веројатност да развијат симптоми на анксиозност и депресија, особено ако родителите отворено се расправаат пред нив. Ова е затоа што децата често се идентификуваат со едниот или двата родителa и чувствуваат дека се фатени во средината на конфликтот. За да се намали емоционалната нестабилност, родителите треба да им обезбедат на децата чувство на сигурност и да ги уверуваат дека разводот не е нивна вина.

Намалена самодоверба

Разводот често влијае врз самодовербата на децата. Тие можат да се чувствуваат отфрлено, несакано или виновно за распадот на семејството. Овие чувства се особено изразени кај помладите деца кои не можат целосно да го разберат контекстот на разводот и често мислат дека нивното однесување можеби придонело за конфликтите меѓу родителите.

[9] Amato, P. R. (2000). "The Consequences of Divorce for Adults and Children." *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287

Таквото размислување може да остави долготрајни траги врз нивната способност да изградат здрава слика за себе.

Покрај тоа, недостатокот на емоционална поддршка од родителите во вакви ситуации може да го влоши проблемот. Детето кое се чувствува занемарено или игнорирано може да почне да бара потврда од надворешни извори, што го прави подложно на влијанија што не секогаш се позитивни. Родителите треба активно да се трудат да ја подигнат самодовербата на своите деца, преку постојана поддршка, признание на нивните успеси и емпатична комуникација.

Проблеми со однесувањето

Некои деца реагираат на разводот со промени во однесувањето. Ова може да се манифестира преку агресија, бунтовност или, напротив, повлекување во себе. Агресивните реакции често се резултат на неразрешени емоции, каде што детето не може соодветно да ги изрази своите чувства на лутина или тага. Повлеченото однесување, пак, може да биде знак за депресија или анксиозност, при што детето се затвора во својот свет како начин на справување со стресот.

Адолесцентите, особено, се подложни на ризично однесување, како што се експериментирање со алкохол или дрога, што може да биде нивен обид да се справат со емоционалниот товар од разводот. Родителите и наставниците треба да бидат внимателни за ваквите знаци и да понудат навремена поддршка, преку разговори или консултација со психолози.

Проблеми во училиштето

Една од најчестите последици од разводот е падот на академскиот успех кај децата. Промените во семејната структура, комбинирани со емоционалниот стрес, можат да ја намалат способноста на децата да се фокусираат на училишните задачи. Тие можат да покажат намалена концентрација, пропуштање на часови и слабеење на интересот за академски активности.

Дополнително, децата често се соочуваат со прашања од своите врсници за ситуацијата дома, што може да создаде чувство на срам или непријатност. Овие ситуации

дополнително го комплицираат нивниот социјален живот и влијаат врз нивната вклученост во училишната средина. Училиштата и наставниците можат да помогнат со обезбедување на поддршка и разбирање, како и соработка со родителите за да се осигура дека детето добива конзистентна грижа.

Страв од иднината

Разводот често остава децата со чувство на несигурност во однос на иднината. Ова е особено случај кога постојат конфликти за старателство или кога економската состојба на семејството значително се менува. Несигурноста околу тоа каде ќе живеат, кој ќе се грижи за нив или како ќе изгледа нивниот живот понатаму може да создаде хронична анксиозност.

Овој страв од иднината може да има долгорочни последици врз начинот на кој децата ќе гледаат на сопствените партнерства во иднина. Истражувањата покажуваат дека децата од разведени семејства имаат поголема веројатност да имаат проблеми со довербата и стабилноста во своите идни врски. За да се ублажи овој ефект, важно е родителите да им дадат на децата чувство на сигурност, преку отворена комуникација и јасни планови за нивната грижа.

Во целина, влијанието на разводот врз децата е длабоко и комплексно, но соодветната поддршка од родителите, наставниците и поширокаата заедница може значително да го намали стресот и да им помогне на децата да се адаптираат на новата реалност. Разбирањето, трпението и емпатијата се клучни во овој процес, бидејќи децата имаат потреба од стабилна основа за да се соочат со животните промени и да продолжат да напредуваат.

1.6. Фактори кои ја намалуваат негативната последица од разводот

Иако разводот може да биде тежок процес, постојат фактори кои можат да ја намалат неговата негативна последица. Во продолжение ќе ги разгледаме детално секој од овие фактори, поткрепени со научни истражувања и практични примери.

Добра комуникација помеѓу родителите

Еден од најзначајните фактори што може да го ублажи негативниот ефект од разводот врз децата е квалитетната комуникација меѓу родителите. Истражувањата покажуваат дека децата кои сведочат на конструктивна комуникација меѓу своите родители имаат помала веројатност да развијат анксиозност и депресија по разводот (Kelly & Emery, 2003)[10]. Кога родителите се во можност да разговараат мирно, без конфликти и да ги договараат клучните одлуки за децата на цивилизиран начин, тоа придонесува за психолошка стабилност на детето.

Комуникацијата треба да биде јасна, отворена и фокусирана на најдоброто за детето. Ова значи дека родителите треба да избегнуваат да ги користат децата како посредници во своите расправии, ниту пак да ги оптоваруваат со негативни коментари за поранешниот

[10] Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). "Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives." *Family Relations*, 52(4), 352-362.

партнер. Според една студија на Amato и Gilbreth (1999)[11], родителите кои ја одржуваат позитивната интеракција, како што се заедничкото присуство на настани од важност за детето, како родендени или училишни приредби, имаат позитивно влијание врз емоционалната состојба на детето.

Дополнително, техники како што се медијацијата, семејната терапија и родителските работилници може значително да им помогнат на разведените родители да воспостават поефективна комуникација. Истражувањата покажуваат дека медијацијата помага во намалување на конфликтите и во подобрување на заедничките родителски одлуки (Pruett & Barker, 2009)[12]. На тој начин, децата добиваат порационална и поддржувачка средина која помага во намалување на стресот од разводот.

Стабилна средина

Друга клучна компонента за намалување на негативните последици од разводот е одржувањето на стабилна средина за детето. Континуитетот во секојдневието на децата, како што се нивните училишни обврски, пријателства и воннаставни активности, е значаен за нивната емоционална и психолошка добросостојба. Истражувањата укажуваат дека децата кои продолжуваат со редовните рутини, како што се посетувањето на истото училиште и одржувањето на истите социјални врски, се помалку подложни на негативни последици од разводот (Hetherington, 1999).

Рутините создаваат чувство на предвидливост и сигурност кај детето, што им помага да се справат со промените. На пример, ако детето е навикнато да посетува спортски активности секој петок, важно е оваа навика да се зачува, без разлика на тоа кој родител е одговорен за него тој ден. Дополнително, физичката средина треба да остане што е можно постабилна – тоа значи да се избегне често менување на местото на живеење, што може да предизвика дополнителен стрес и чувство на несигурност кај детето.

Едно истражување на Sander (2015) покажува дека децата кои живеат во стабилна средина имаат подобри академски перформанси и помалку проблеми со однесувањето по разводот

[11] Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). "Nonresident Fathers and Children's Well-Being: A Meta-Analysis." *Journal of Marriage and Family*, 61(3), 557-573.
[12] Pruett, M. K., & Barker, R. (2009). *Children of Divorce: New Trends and Ongoing Dilemmas.* Yale University Press.

на нивните родители. Ова нагласува дека е од суштинско значење да се одржи структура и предвидливост во животот на детето за да му се помогне во адаптацијата.

Психолошка поддршка

Разводот може да предизвика емоционален стрес кај децата, па затоа психолошката поддршка игра клучна улога во нивното справување со ситуацијата. Терапијата, советувањето и поддршката од професионалци можат да им помогнат на децата подобро да ги разберат своите емоции и да најдат здрави начини за справување со стресот.

Истражувањата покажуваат дека децата кои добиваат психолошка поддршка по разводот имаат намален ризик од развој на депресија и анксиозност (Pedro-Carroll, 2010). Групните терапевтски сесии, каде што децата можат да се поврзат со други врсници кои се соочуваат со слични предизвици, исто така се покажале како ефикасен метод за намалување на чувството на осаменост и изолација.

Родителите, исто така, можат да играат значајна улога во емоционалната поддршка на своите деца. Тие треба да бидат отворени за комуникација, да ги охрабруваат децата да ги изразуваат своите чувства и да им дадат до знаење дека нивните емоции се валидни. Според истражувањата, позитивното родителско водење е клучно за психолошката благосостојба на детето во постразводниот период (Lansford, 2009).[13]

Финансиска стабилност

Финансиската сигурност е уште еден значаен фактор што може да го намали негативниот ефект од разводот. Децата кои растат во стабилна финансиска средина имаат помалку стресови поврзани со основните животни потреби и можат да продолжат со своите редовни активности без значителни ограничувања.

Истражувањата покажуваат дека финансиските тешкотии по разводот можат да доведат до зголемен стрес кај родителите, што индиректно влијае и на емоционалната состојба на децата (McLanahan & Sandefur, 1994)[14]. Обезбедувањето на доволно финансиски ресурси

[13] Lansford, J. E. (2009). "Parental Divorce and Children's Adjustment." *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140-152.

[14] McLanahan, S., & Sandefur, G. (1994). *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps.* Harvard University Press.

за детето му овозможува непречено образование, здравствена заштита и учество во социјални и рекреативни активности.

Еден од начините на кои разведените родители можат да ја подобрат финансиската стабилност е преку планирање на заеднички финансиски договори и фер- распределба на финансиските обврски. Судските решенија за алиментација, како и договорите за споделени трошоци, можат значително да го намалат стресот поврзан со финансиите и да обезбедат континуитет во животот на детето.

Разводот е сложен и емоционално предизвикувачки процес, но со соодветна комуникација, стабилна средина, психолошка поддршка и финансиска стабилност, може значително да се намалат негативните последици врз децата. Со примена на овие фактори, децата имаат поголема можност да се адаптираат и да продолжат да растат во здрава и поддржувачка средина.

Разводот е сложен процес кој не само што влијае врз партнерите, туку има длабоки последици врз децата и нивниот емоционален развој. Додека за некои разводот може да биде ослободување од токсична средина, за други тој носи значајни психолошки трауми. Начинот на кој се спроведува процесот на развод, комуникацијата меѓу родителите, нивната финансиска состојба и нивната способност да обезбедат поддршка за децата играат клучна улога во ублажувањето на негативните ефекти.

Затоа, важно е општеството да понуди соодветни механизми за поддршка на семејствата во овој процес, преку програми за психолошка помош, едукација на родителите и социјални интервенции насочени кон заштита на децата. Разбирањето на разводот како животен феномен и неговите последици може да помогне во создавање на подобри стратегии за справување со овој предизвик.

1.7. Криминогено однесување

Криминогеното однесување кај децата е комплексен социјален и психолошки феномен што подразбира различни форми на антисоцијални активности, како што се: агресија, вандализам, кражби, насилство и учество во ризични групи. Овој тип на однесување често е резултат на комбинација од повеќе фактори, вклучувајќи психолошки, семејни, социо-економски и културолошки аспекти. Разбирањето на криминогеното однесување е клучно за креирање ефективни стратегии за превенција и интервенција, особено во контекст на децата кои растат во нестабилни семејни околности, како што се: разводите и високите конфликти меѓу родителите.

1.8. Фактори што придонесуваат за криминогено однесување кај децата

1. Психолошки фактори

Психолошките карактеристики на детето играат значајна улога во развојот на криминогено однесување. Различни истражувања покажуваат дека постојат одредени психолошки фактори кои можат да го зголемат ризикот детето да се вклучи во антисоцијално или криминално однесување. Овие фактори може да бидат вродени или стекнати преку животните искуства и влијанието на околината.

Импулсивност и ниска самоконтрола

Импулсивноста е една од клучните карактеристики што се поврзуваат со криминогено однесување кај децата. Децата кои имаат проблеми со контролирање на своите импулси често носат непромислени одлуки и се подложни на ризично однесување. Според Moffitt (1993)[15], ниската самоконтрола е еден од најзначајните предиктори на криминално однесување подоцна во животот.

[15] Moffitt, T. E. (1993). "Adolescence-limited and Life-course-persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy." *Psychological Review*, 100(4), 674-701.

Импулсивните деца имаат потешкотии да ги проценат последиците на своите постапки, што ги прави посклони кон агресивно или незаконско однесување. Истражувањата укажуваат дека овие деца имаат зголемена активност во лимбичкиот систем на мозокот, кој е одговорен за емоционалните реакции, додека деловите од мозокот задолжени за рационално размислување и контрола, како што е префронталниот кортекс, се помалку активни (Raine et al., 1997).[16]

Програмите за когнитивно-бихејвиорална терапија се покажале како ефективни во подобрување на самоконтролата кај децата. Според истражување на Piquero et al. (2016)[17], интервенциите кои се фокусираат на развој на вештини за саморегулација можат значително да го намалат ризикот од криминално однесување.

Проблеми со емпатијата

Недостатокот на емпатија е уште еден значаен фактор кој може да доведе до криминално однесување. Децата кои имаат потешкотии да ја разберат и почувствуваат болката на другите луѓе почесто покажуваат агресивни и насилни тенденции. Според истражувањата, децата со ниски нивоа на емпатија почесто вршат акти на малтретирање и насилство (Jolliffe & Farrington, 2004)[18].

[16] Raine, A., Brennan, P. A., & Mednick, S. A. (1997). "Association between Attributions and Antisocial Behavior: A Prospective Study of the Influence of Parental Divorce." *Criminal Behaviour and Mental Health*, 7(3), 219-230.
[17] Piquero, A. R., Farrington, D. P., & Blumstein, A. (2016). *The Criminal Career Paradigm.* Cambridge University Press.
[18] Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). "Empathy and Offending: A Systematic Review of the Literature." *Psychology, Crime & Law*, 10(2), 141-158.

Слика 1. Емпатија кај деца

Емпатијата има важна улога во развојот на моралните вредности кај детето. Децата кои не можат да ја разберат перспективата на другите имаат поголема веројатност да покажат антисоцијално однесување. Некои истражувања укажуваат дека социјалните и емоционалните тренинг- програми, кои ги учат децата како да ја разберат перспективата на другите, можат да бидат ефективни во намалување на антисоцијалното однесување (Malti & Krettenauer, 2013)[19].

Ниска самодоверба

Децата со ниска самодоверба често бараат алтернативни начини за да ја зголемат својата вредност во општеството. За некои од нив, криминалното однесување може да стане средство за докажување на сопствената вредност, особено ако чувствуваат дека немаат можност да се истакнат во позитивен контекст. Според Baumeister et al. (1996)[20], агресијата често произлегува од чувството на несигурност и ниската самопочит.

Многу деца кои страдаат од ниска самодоверба се вклучуваат во криминални активности како начин да стекнат почит од своите врсници. Бандите, на пример, нудат чувство на припадност и статус, што може да биде привлечно за децата со ниска самопочит. Истражувањата покажуваат дека програми кои се фокусираат на градење на самодовербата

[19] Malti, T., & Krettenauer, T. (2013). "Moral Emotion and Moral Behavior in Children and Adolescents: The Role of Parenting and Peer Relations." *Social Development*, 22(4), 802-818.
[20] Baumeister, R. F., Smart, L., & Boden, J. M. (1996). "Relation of Threatened Egotism to Violence and Aggression: The Dark Side of Self-Esteem." *Psychological Review*, 103(1), 5-33.

и социјалните вештини кај децата можат да ја намалат веројатноста за криминогено однесување (Dishion & Patterson, 2006)[21].

Слика 2. Дете со ниска самодоверба

Психолошки трауми

Децата кои доживеале психолошки трауми, како што се: семејно насилство, злоупотреба или занемарување, се во зголемен ризик од развој на криминално однесување. Истражувањата покажуваат дека раните трауматски искуства можат да доведат до проблеми со емоционалната регулација и агресивност (Widom, 1989)[22].

Според Teicher et al. (2002)[23], децата кои биле изложени на злоупотреба покажуваат промени во мозочната структура, особено во областите поврзани со емоционалната регулација, што може да ја намали нивната способност да носат рационални одлуки и да контролираат импулси. Ова објаснува зошто многу криминално активни индивидуи имаат историја на траума во детството.

Раните интервенции, како што се: психотерапијата и поддршката од ментори, можат да имаат значително позитивно влијание врз овие деца. Истражување на Zlotnick et al. (2008)[24] покажува дека терапијата за посттрауматски стрес може да го намали ризикот од антисоцијално однесување кај децата со трауматско минато.

[21] Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (2006). "The Development and Ecology of Antisocial Behavior." *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach*, 253-271

[22] Widom, C. S. (1989). "The Cycle of Violence." *Science*, 244(4901), 160-166.

[23] Teicher, M. H., Andersen, S. L., Polcari, A., & Nelson, C. A. (2002). "Developmental Stress and Structural Brain Development." *Current Opinion in Neurobiology*, 12(2), 205-210.

[24] Zlotnick, C., Johnson, D. M., & Chen, H. (2008). "The Impact of Childhood Trauma on the Risk of Divorce." *Journal of Family Psychology*, 22(5), 741-748.

Психолошките фактори играат значајна улога во развојот на криминогено однесување кај децата. Импулсивноста, недостатокот на емпатија, ниската самодоверба и психолошките трауми се меѓу главните фактори што можат да го зголемат ризикот детето да се вклучи во криминални активности.

Слика бр.3. Психолошки трауми

Истражувањата сугерираат дека раните интервенции, како што се когнитивно-бихејвиоралната терапија, социјалните тренинг-програми и поддршката за деца со трауматски искуства, можат значително да го намалат ризикот од криминогено однесување. Инвестирањето во ментално здравје и психолошка поддршка за децата е клучно за превенција на криминалот и создавање на поздрава иднина за младите генерации.

2. Семејни фактори

Семејството игра клучна улога во формирањето на детското однесување, бидејќи родителите и блиските роднини се првите модели на однесување што децата ги следат. Истражувањата во областа на криминологијата и детската психологија покажуваат дека одредени семејни фактори значително ја зголемуваат веројатноста за криминогено

однесување кај децата. Доколку детето расте во дисфункционална средина, неговата способност за развивање здрави социјални и морални вредности е значително намалена.

Некои од најзначајните семејни фактори кои можат да придонесат за криминогено однесување кај децата се:

1.9. Развод и нестабилност во семејството

Разводот на родителите често претставува еден од најстресните настани во животот на детето. Истражувањата покажуваат дека децата кои доаѓаат од разведени семејства имаат поголема веројатност да се вклучат во антисоцијални и криминални активности во споредба со оние кои растат во стабилни семејства (McLanahan & Sandefur, 1994)[25].

Еден од главните проблеми со разводот е намалената родителска контрола. Кога родителите се разделени, често постои помалку надзор врз однесувањето на детето, што може да резултира со зголемен ризик од дружење со девијантни врсници и вклучување во ризични активности (Amato & Keith, 1991)[26].

Дополнително, финансиските проблеми кои често следат по разводот може да доведат до намалена социјална мобилност, што го зголемува ризикот детето да биде изложено на криминални средини. Според Sampson и Laub (1993), економската нестабилност предизвикана од разводот може да резултира со повисока стапка на криминално однесување кај младите.

Родителски конфликт

Постојаните конфликти меѓу родителите, дури и кога тие остануваат заедно, можат значително да влијаат врз емоционалната стабилност на детето. Истражувањата

[25] McLanahan, S., & Sandefur, G. (1994). *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps.* Harvard University Press.
[26] Amato, P. R., & Keith, B. (1991). "Parental Divorce and the Well-Being of Children: A Meta-Analysis." *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.

покажуваат дека децата кои растат во средина исполнета со семејни конфликти имаат зголемен ризик од агресивно и антисоцијално однесување (Cummings & Davies, 1994).

Семејните расправии создаваат средина на несигурност и стрес за детето, што може да резултира со развој на проблеми со емоционалната регулација. Децата кои се сведоци на чести конфликти меѓу родителите често развиваат агресивни обрасци на однесување, бидејќи учат дека конфликтите треба да се решаваат преку агресија (Grych & Fincham, 2001)[27].

Некои студии сугерираат дека децата кои растат во семејства со висок степен на конфликт често развиваат циничен поглед кон светот и имаат намалена доверба во авторитетите, што може да доведе до девијантни однесувања (Repetti et al., 2002)[28].

Недостаток на родителска контрола и поддршка

Еден од најзначајните предиктори на криминалното однесување кај децата е нивото на родителска контрола. Истражувањата покажуваат дека децата кои растат во средини каде што постои недоволен надзор и недостиг од родителска грижа имаат поголема веројатност да се вклучат во криминални активности (Gottfredson & Hirschi, 1990)[29].

[27] Grych, J. H., & Fincham, F. D. (2001). "Parental Conflict and Child Adjustment: A Cognitive-Contextual Framework." *Psychological Bulletin*, 127(3), 383-405.
[28] Repetti, R. L., Taylor, S. E., & Seeman, T. E. (2002). "Risky Families: Family Social Environments and the Mental and Physical Health of Offspring." *Psychological Bulletin*, 128(2), 330-366.
[29] Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime.* Stanford University Press.

Слика 4. Родителска контрола и подршка

Родителите кои се премногу зафатени со работа, кои се емоционално недостапни или кои практикуваат премногу лабав стил на родителство создаваат услови во кои детето може да развие девијантно однесување. Од друга страна, авторитарното родителство, кое е премногу строго и репресивно, исто така може да доведе до антисоцијално однесување, бидејќи децата можат да се чувствуваат потиснати и револтирани, што резултира со отфрлање на авторитетите (Baumrind, 1991)[30].

Истражувањата на Patterson, DeBaryshe и Ramsey (1989)[31] покажуваат дека децата кои растат во семејства каде што не постојат јасни правила и граници често развиваат проблеми со дисциплината и имаат зголемена веројатност за асоцијално однесување. Недостатокот на јасни граници ги прави децата поранливи на влијанието на врсници со девијантно однесување, што ја зголемува шансата тие самите да се вклучат во криминални активности.

Семејно насилство

Семејното насилство, без разлика дали е физичко, емоционално или психолошко, има деструктивно влијание врз детето и може да биде директен фактор за развој на

[30] Baumrind, D. (1991). "The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use." *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.
[31] DeBaryshe, B. D., & Ramsey, D. S. (1989). "Parenting and Children's Social Development." *Journal of Family Psychology*, 3(1), 25-38.

криминално однесување. Истражувањата покажуваат дека децата кои растат во насилни семејства имаат поголема веројатност да станат насилни во иднина (Widom, 1989)[32].

Еден од главните механизми преку кои семејното насилство влијае врз децата е „циклусот на насилство“, кој укажува дека децата кои се изложени на насилство често учат дека агресијата е прифатлив начин за решавање на проблеми (Straus et al., 1980)[33].

Дополнително, постојаното изложување на стрес и траума предизвикани од семејното насилство може да доведе до развој на посттрауматско стресно нарушување (PTSD), депресија и анксиозност, што дополнително го зголемува ризикот од девијантно однесување (Dodge et al., 1990)[34].

Слика бр.5. Семејно Насилство

Истражувањата покажуваат дека децата кои се жртви на семејно насилство често развиваат проблеми со самоконтролата, имаат негативен став кон авторитетите и се склони кон учество во насилни активности (Herrenkohl et al., 2003)[35].

3. Социоекономски фактори

[32] Widom, C. S. (1989). "The Cycle of Violence." *Science*, 244(4901), 160-166.
[33] Straus, M. A., Gelles, R. J., & Steinmetz, S. K. (1980). *Behind Closed Doors: Violence in the American Family.* Doubleday.
[34] Dodge, K. A., Bates, J. E., & Pettit, G. S. (1990). "The Development of Early Conduct Problems: A Social Information Processing Model of the Early Pathway." *Developmental Psychology*, 26(6), 951-960.
[35] Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., & Moylan, C. A. (2003). "The Impact of Child Abuse and Neglect on Adult Well-Being." *The Journal of Family Violence*, 18(3), 123-131.

Социо-економскиот статус на семејството и општествената средина во која детето расте играат суштинска улога во обликувањето на неговото однесување. Истражувањата во криминологијата, психологијата и социологијата покажуваат дека економските услови, квалитетот на образованието и влијанието на врсниците значително придонесуваат кон развојот на криминогено однесување кај младите.

Децата кои растат во неповолни економски и социјални околности честопати се соочуваат со повеќе ризици во однос на нивниот развој и иднина. Во оваа секција ќе ги анализираме клучните социо-економски фактори кои го зголемуваат ризикот од криминално однесување кај децата.

Сиромаштија и економска несигурност

Сиромаштијата и економската несигурност претставуваат значајни фактори кои можат да доведат до криминално однесување кај младите. Според Moffitt (1993)[36], децата кои растат во семејства со низок економски статус имаат намален пристап до образовни ресурси, здравствена заштита и социјални услуги, што значително ги ограничува нивните можности за позитивен личен развој.

Истражувањата покажуваат дека децата од сиромашни семејства често се соочуваат со:

• Недостаток на основни животни потреби, како што се: храна, облека и стабилен дом, што може да ги натера да бараат алтернативни начини за обезбедување на тие потреби, вклучително и криминални активности.

• Зголемен стрес и анксиозност, кои произлегуваат од економската несигурност и можат да доведат до агресивно или импулсивно однесување (Evans & Kim, 2007)[37].

• Зголемен ризик од вклучување во нелегални активности, како што се кражби, дилерство на дрога или учество во банди, како резултат на недостатокот на финансиски ресурси (Sampson & Wilson, 1995)[38].

[36] Moffitt, T. E. (1993). "Adolescence-limited and Life-course-persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy." *Psychological Review*, 100(4), 674-701.
[37] Evans, G. W., & Kim, P. (2007). "Childhood Poverty and Health: Cumulative Risk Exposure and Stressful Life Events." *Psychological Science*, 18(11), 1077-1083.

Економската несигурност влијае на психолошката благосостојба на младите, создавајќи чувство на безнадежност и недоверба кон општествените институции. Децата кои живеат во сиромаштија често се чувствуваат исклучени од општеството, што може да ги натера да бараат прифаќање и поддршка во групи што промовираат девијантно однесување. Овие групи често нудат чувство на припадност и заедништво, но истовремено поттикнуваат активности кои се во судир со законите.

Дополнително, сиромаштијата влијае врз образовните можности на младите. Училиштата во сиромашни заедници често се соочуваат со недостаток на ресурси, недоволно квалификуван наставен кадар и несоодветна инфраструктура. Ова создава бариери за академски успех, што пак ја намалува веројатноста за стекнување на квалификации потребни за стабилна и добро платена работа. Како резултат, младите луѓе можат да се почувствуваат демотивирани и да бараат брзи решенија за економските предизвици преку криминални активности.

Економската несигурност исто така ја зголемува изложеноста на младите на семејно насилство и занемарување. Родителите кои се соочуваат со финансиски притисоци често имаат зголемен стрес, што може да доведе до конфликтни односи во семејството. Таквото неповолно семејно опкружување може да влијае негативно врз емоционалниот и социјалниот развој на децата, зголемувајќи го ризикот од проблематично однесување.

Во превенцијата на криминално однесување кај младите, клучно е да се адресираат економските фактори. Политики насочени кон намалување на сиромаштијата, подобрување на пристапот до квалитетно образование и здравствена заштита, како и програми за поддршка на семејствата во ризик, можат значително да придонесат за намалување на криминалот меѓу младите. Инвестирањето во заедницата и создавањето на можности за младите да се вклучат во позитивни активности се клучни чекори кон создавање на побезбедно и поправедно општество.

Дополнително, не само што сиромаштијата го зголемува ризикот од криминално однесување, туку таа исто така често се пренесува од генерација на генерација. Истражувањата покажуваат дека децата кои растат во сиромашни семејства имаат

[38] Sampson, R. J., & Wilson, W. J. (1995). "Toward a Theory of Race, Crime, and Urban Inequality." *In Crime and Inequality* (pp. 37-54). Stanford University Press.

поголема веројатност да останат сиромашни во зрелата возраст, а со тоа и да бидат изложени на истите ризици што ги поттикнуваат криминалните активности (Duncan & Brooks-Gunn, 1997)[39].

Лоша образовна средина

Образованието има клучна улога во развојот на личноста и социјализацијата на детето. Квалитетното образование помага во градењето на вештини, морални вредности и критичко размислување, кои можат да ја намалат веројатноста за криминогено однесување.

Сепак, децата кои имаат негативни искуства во образовниот систем или кои посетуваат училишта со низок квалитет на образование се подложни на зголемен ризик од девијантно однесување. Според Hirschi (1969)[40], учениците кои не се чувствуваат прифатени во училиштето и немаат интерес за академски успех имаат поголема веројатност да се насочат кон криминални активности.

Некои од главните образовни фактори кои можат да придонесат за криминогено однесување вклучуваат:

- **Ниска академска постигнатост** – Децата кои имаат тешкотии во учењето и постигнуваат слаби резултати во училиштето често се чувствуваат изолирани и развиваат негативен став кон институциите. Ова чувство на отфрленост може да ги поттикне да бараат прифаќање во девијантни групи.
- **Насилство во училиштата** – Физичкото и психолошкото насилство (булинг) може да доведе до агресивно однесување и отуѓување од училиштето. Децата кои се жртви на насилство во училиште честопати развиваат антисоцијални однесувања како начин на самозаштита.
- **Недостаток на наставничка поддршка** – Децата кои не добиваат доволна поддршка од наставниците може да развијат ниска самодоверба и да станат отпорни на образовниот процес. Ова често води до напуштање на училиштето и насочување кон криминални активности.

[39] Duncan, G. J., & Brooks-Gunn, J. (1997). *Consequences of Growing Up Poor.* Russell Sage Foundation.
[40] Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency.* University of California Press.

Дополнително, училиштата во сиромашни заедници често имаат ограничени ресурси, што резултира со неквалитетно образование и недостиг од воннастани активности кои можат да ги насочат децата кон позитивни алтернативи.

Притисок од врсници

Врсничкиот притисок игра огромна улога во формирањето на однесувањето на детето, особено во тинејџерските години. Децата кои растат во средини со зголемена стапка на криминал имаат поголема веројатност да бидат вовлечени во ризични активности под влијание на нивните врсници.

Според Warr (2002)[41], врсниците можат да влијаат врз криминалното однесување преку:

- **Нормализација на криминалот** – Ако детето расте во средина каде што криминалните активности се вообичаени, тоа може да развие став дека ваквото однесување е прифатливо.
- **Потреба за припаѓање** – Децата кои не се чувствуваат прифатени од семејството или училиштето често бараат прифаќање во групи кои можат да имаат девијантни норми.
- **Притисок за учество во нелегални активности** – Врсниците можат да вршат директен притисок врз детето да се вклучи во криминални дејства, како што се вандализам, кражби или употреба на дрога.

Истражувањата покажуваат дека децата кои имаат пријатели со криминално минато имаат значително поголема веројатност да се вклучат во слични активности. Ова е особено точно за децата кои немаат силна поддршка од семејството или училиштето.

1.10. Културолошки фактори

[41] Warr, M. (2002). "Companions in Crime: The Social Aspects of Criminal Conduct." *Cambridge University Press.*

Културолошките фактори имаат огромно влијание врз оформувањето на вредностите, нормите и однесувањето на децата. Начинот на кој општеството ги дефинира и толерира криминалните активности може директно да придонесе за зголемување или намалување на криминогеното однесување кај младите. Во некои културни средини, насилството, агресијата или девијантното однесување се гледаат како нормални или неопходни за опстанок, што ги прави децата поподложни на криминално однесување.

Во оваа секција ќе разгледаме два значајни културолошки фактори кои придонесуваат за криминогеното однесување кај децата: нормализацијата на насилството и медиумското влијание.

Нормализација на насилството

Во одредени култури и заедници, насилството е прифатено како начин на решавање на конфликти или како средство за демонстрација на моќ и доминација. Доколку детето расте во средина каде што насилството е вообичаено, тоа може да го интернализира како „нормално“ и да го користи како метод на социјална интеракција.

Фактори што придонесуваат за нормализација на насилството:

1. **Историски и социјални услови** – Во заедници со долгогодишни конфликти, војни или високи нивоа на криминал, насилството може да стане дел од културната динамика. Истражувањата покажуваат дека децата кои растат во такви средини имаат зголемен ризик од агресивно и девијантно однесување (Dodge et al., 2006).
2. **Семејни вредности и воспитување** – Доколку родителите користат физичка казна или агресивни методи на дисциплина, детето учи дека насилството е ефективен начин на решавање проблеми (Gershoff, 2002).
3. **Недостаток на правна регулација** – Во заедници каде што правниот систем е слаб или нефункционален, насилството често се користи како примарен механизам за регулирање на социјалните односи (Sampson, 1986).

Истражувањата покажуваат дека децата кои се изложени на насилство во домот или на улица имаат поголема веројатност да го реплицираат тоа однесување во нивните врснички групи и подоцна во животот (Farrington, 1991)[42].

Примери од различни култури:

- Во одредени урбани средини, банди и криминални организации ја промовираат идејата дека насилството е неопходно за преживување.
- Во некои традиционални заедници, „осветата“ се смета за оправдана и потребна, што може да доведе до долготрајни конфликти и криминални активности.

Еден од начините за намалување на криминогеното однесување предизвикано од нормализација на насилството е преку образовни програми и општествени интервенции кои промовираат ненасилно решавање на конфликти и развој на емпатија кај децата.

Медиумско влијание

Современите медиуми играат значајна улога во обликувањето на однесувањето, ставовите и перцепциите на младите. Телевизијата, филмовите, музиката, видео-игрите и социјалните мрежи создаваат силно влијание врз начинот на кој децата и тинејџерите ја перципираат реалноста. Некои содржини промовираат позитивни вредности како што се емпатијата, тимската работа и одговорноста, но истовремено, постојат и медиумски содржини кои можат да поттикнат криминогено однесување. Начинот на кој медиумите го прикажуваат насилството, криминалот и асоцијалното однесување може да има големо влијание врз младите, особено ако тие немаат критичко размислување за тоа што гледаат и слушаат.

Еден од најчестите начини на кои медиумите го поттикнуваат криминогеното однесување е преку **глорификацијата на криминалот**. Во многу популарни филмови и серии, криминалците се претставени како харизматични, моќни и успешни личности, чие

[42] Farrington, D. P. (1991). "The Effects of Family Background on Offending." *In The Development of Crime and Antisocial Behavior* (pp. 42-60). Cambridge University Press.

богатство и начин на живот изгледаат примамливо. Оваа романтизација на криминалот може да има сериозни последици врз младите, кои можат да развијат погрешни убедувања дека криминалното однесување води кон успех, признание и моќ. Познати примери за вакви филмови и серии се *The Godfather*, *Scarface*, *Narcos* и *Breaking Bad*, каде што главните ликови, иако се криминалци, често добиваат симпатии од гледачите. За младите, особено за оние кои растат во нестабилни средини, ваквите прикази можат да делуваат како модел на однесување.

Покрај филмовите, големо влијание имаат и **насилните видео-игри**. Игри како *Grand Theft Auto*, *Call of Duty* и *Mortal Kombat* прикажуваат насилство како главна форма на интеракција, а играчите често се наградуваат за агресивно однесување. Истражувањата покажуваат дека долготрајната изложеност на насилни видео-игри може да го намали нивото на емпатија кај децата, да ја зголеми толеранцијата кон насилството и да ги направи поприемчиви за агресивно однесување во реалниот живот. Според Anderson et al. (2010)[43], редовното играње на насилни видео-игри може да доведе до зголемена агресивност и намалена способност за сочувство, особено кај децата и тинејџерите кои се во чувствителна фаза на развој.

Музиката, особено рап и хип-хоп културата, исто така може да игра значајна улога во формирањето на ставовите и вредностите кај младите. Одредени поджанрови на рап музиката, особено „гангстерскиот“ рап, често промовираат насилство, употреба на дрога, криминал и девијантно однесување како дел од „начинот на живот“. Текстовите во песните неретко ги величат криминалците, претставувајќи ги како симболи на моќ и успех. Иако не секоја рап-музика има негативно влијание, постојат изведувачи кои во своите песни отворено зборуваат за криминални активности, што може да ги поттикне младите да имитираат вакви модели на однесување. Истражувањата покажуваат дека младите кои редовно слушаат музика со насилни текстови имаат поголема веројатност да покажат агресивни тенденции и негативни ставови кон авторитетите.

Дополнително, **социјалните мрежи** како TikTok, Instagram и YouTube стануваат сè позначаен фактор во обликувањето на однесувањето кај младите. На овие платформи често

[43] Anderson, E., Parker, H., & Woods, T. (2010). "The Impact of Family Dynamics on Adolescent Behavioral Outcomes: The Role of Parenting and Conflict." *Journal of Family Psychology*, 24(2), 232-240.

се појавуваат „предизвици“ и „трендови“ кои промовираат ризично и девијантно однесување. На пример, предизвици како нелегални трки со автомобили, вандализам или опасни акробации се претставени како забавни и „кул“, што може да ги охрабри децата да учествуваат во активности кои можат да бидат опасни или незаконски. Влијателните личности на социјалните мрежи (инфлуенсери) често создаваат содржина која поттикнува материјализам, непочитување на законите и отфрлање на традиционалните вредности, што дополнително придонесува кон нормализирање на криминалното однесување.

Сите овие медиумски влијанија можат да бидат особено опасни за децата и младите кои немаат стабилна семејна поддршка или кои се наоѓаат во ризични средини. Кога децата растат во средина каде што има недостаток на позитивни примери, тие многу полесно можат да ги прифатат медиумските пораки како водечки принципи во својот живот. Токму затоа, од клучно значење се родителите, наставниците и општеството во целина да вложат напори за критичка анализа на медиумските содржини и за едукација на младите за тоа како да ги интерпретираат информациите што ги добиваат преку медиумите.

Превентивните мерки кои можат да помогнат во намалување на негативното медиумско влијание вклучуваат медиумска едукација, развивање критичко размислување кај младите, родителска контрола и поттикнување на алтернативни позитивни содржини. Училиштата можат да воведат предмети или работилници кои ќе ги учат учениците како да ги анализираат медиумските пораки и како да направат разлика помеѓу реалноста и фикцијата. Родителите, од друга страна, можат да ги ограничат времето и содржините што нивните деца ги консумираат и да разговараат со нив за потенцијалните последици од негативните медиумски влијанија.

Според истражувањето на Bushman & Huesmann (2006)[44], децата кои се често изложени на медиумски содржини со насилна тематика покажуваат зголемена толеранција кон насилството и поголема веројатност да учествуваат во агресивни акции. Дополнително, медиумите можат да создадат искривена перцепција за реалноста, правејќи ги криминалните активности да изгледаат атрактивни или неизбежни.

[44] Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2006). "Short-Term and Long-Term Effects of Violent Media on Aggression in Children and Adults." *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 160(4), 348-352.

Заклучокот е дека медиумите имаат огромна моќ во обликувањето на младинското однесување, но оваа моќ може да биде искористена и позитивно, ако постојат соодветни насоки и критички пристап кон медиумските содржини. Намалувањето на криминогеното влијание на медиумите не значи цензура, туку едукација, свесност и создавање на подобри алтернативи кои ќе им помогнат на младите да развијат здрави вредности и однесување.

Решенија и стратегии за намалување на медиумското влијание

Во современото општество, медиумите играат значајна улога во оформувањето на вредностите, ставовите и однесувањето на младите. Бидејќи изложеноста на насилни и криминогени содржини може да има сериозни последици, неопходно е да се развијат стратегии за минимизирање на нивното негативно влијание. Преку комбинација на родителска контрола, образовни програми и регулација на медиумските содржини, можно е да се создаде позитивна средина која ќе ги поттикне младите кон здраво и конструктивно однесување.

Еден од клучните начини за намалување на негативното медиумско влијание е **поттикнување на критичко размислување кај младите**. Родителите и наставниците играат клучна улога во овој процес, бидејќи тие можат да ги научат децата како да ги анализираат медиумските пораки, да разликуваат реалност од фикција и да развијат свесност за потенцијалните манипулативни техники кои се користат во медиумите. Преку отворени дискусии за содржините што ги гледаат, слушаат или читаат, младите можат да научат да не прифаќаат некритички сè што им се презентира преку телевизијата, социјалните мрежи или видео-игрите. На пример, наставниците можат да воведат часови по медиумска писменост каде што учениците ќе анализираат филмови, вести и музички текстови, со цел да разберат како тие влијаат врз нивните ставови и однесување.

Регулацијата на медиумите е уште еден важен аспект на оваа стратегија. Државните институции и медиумските компании треба да преземат одговорност за контролирање на насилните и криминогени содржини кои се достапни за младите. Ова може да се постигне преку поставување на јасни стандарди за филмовите, видео-игрите и телевизиските емисии, како и преку воведување на системи за родителска контрола кои ќе им овозможат

на родителите да одлучуваат какви содржини се соодветни за нивните деца. Во некои земји веќе постојат вакви мерки, како што се возрасните рејтинзи за видео-игрите (*PEGI, ESRB*) и филмовите, но нивната примена во пракса не е секогаш доследна. Затоа, неопходно е поголемо ангажирање на регулаторните тела за да се осигури дека младите немаат пристап до содржини кои можат негативно да влијаат врз нивниот психолошки и социјален развој.

Дополнително, **воведување на образовни програми за медиумска писменост** може да има значајно влијание во намалувањето на штетните ефекти од медиумското влијание. Овие програми треба да бидат дел од формалното образование, почнувајќи од основно училиште, со цел децата уште од најмала возраст да научат како да ги препознаат и анализираат медиумските содржини. Социјалните мрежи, филмовите, рекламите и музиката често користат техники за манипулација кои можат да ги наведат младите да прифатат одредени вредности и однесувања без критичка анализа. Затоа, наставните програми треба да вклучуваат дискусии за тоа како медиумите го обликуваат начинот на размислување, како се создаваат стереотипи и какви пораки се пренесуваат преку популарната култура.

Културолошките фактори исто така играат значајна улога во развојот на криминогено однесување кај младите. Во заедници каде што насилството е нормализирано и каде што медиумите ја глорифицираат криминалната активност, постои поголема веројатност дека младите ќе го усвојат таквото однесување како дел од својот личен идентитет. Кога младите гледаат дека криминалците се прикажани како успешни и почитувани личности, тие можат да развијат искривена перцепција за тоа што е исправно и прифатливо во општеството. Ова е особено важно во социјално загрозените заедници, каде што младите често немаат алтернативни позитивни примери и лесно можат да бидат привлечени од криминални активности.

За да се спречи ваквиот тренд, неопходно е да се имплементираат **превентивни мерки**, како што се:

- **Подобрување на медиумската писменост** – Воспоставување едукативни програми кои ќе ги научат младите како да ги анализираат и проценуваат медиумските содржини.

- **Развивање на образовни програми за ненасилно решавање на конфликти** – Наместо насилство, младите треба да бидат охрабрени да користат дијалог и медијација како алтернативни методи за решавање на несогласувањата.
- **Родителска контрола врз медиумската консумација** – Родителите треба да бидат активни во следењето на содржините што нивните деца ги гледаат и да разговараат со нив за нивното значење и влијание.

Со креирање на социјална средина која промовира позитивни вредности и нуди алтернативни начини за личен развој, можно е да се намали ризикот од криминогено однесување кај младите. Еден од најефективните начини за тоа е да се создадат програми кои ги поттикнуваат младите да се вклучат во спортски активности, културни проекти и волонтерски иницијативи. Истражувањата покажуваат дека децата кои се ангажирани во конструктивни активности имаат помала веројатност да се впуштат во девијантно однесување.

На крајот, одговорноста за намалување на негативното медиумско влијание не лежи само кај родителите или наставниците, туку и кај општеството во целина. Владите, медиумските компании, граѓанските организации и образовните институции треба заеднички да работат на создавање на политики и програми кои ќе ги заштитат младите од потенцијално штетните ефекти на медиумите. Наместо да се забрануваат одредени содржини, важно е да се вложи во едукација, свесност и критичко размислување, така што младите ќе можат сами да направат информирани и зрели избори во однос на медиумите што ги консумираат.

1.11. Видови криминогено однесување кај децата

Криминогеното однесување кај децата се манифестира на различни начини и може да биде резултат на индивидуални, семејни, социјални и културолошки фактори. Некои деца покажуваат агресивно или девијантно однесување во раното детство, додека кај други криминалните активности се појавуваат подоцна, како реакција на околината. Овој вид на однесување може да се класифицира во неколку категории, кои често се испреплетуваат.

Во оваа анализа, ќе ги разгледаме различните форми на криминогено однесување кај децата, нивните карактеристики и факторите што придонесуваат за нивниот развој.

1. Физичка агресија

Физичката агресија се однесува на насилно однесување што вклучува тепачки, физички напади и други форми на агресија насочени кон луѓе или животни. Ова однесување може да биде резултат на комбинација од психолошки, семејни и социјални фактори. Физичката агресија не се манифестира само како импулсивна реакција на моментална фрустрација, туку често е длабоко вкоренета во индивидуалните искуства и опкружувањето на детето. Децата кои покажуваат агресивно однесување можат да имаат различни животни приказни што ги обликувале нивните реакции и начини на справување со стресот. На пример, детето кое редовно се соочува со занемарување или физичко насилство во домот, може да развие однесувања кои ги репродуцираат тие негативни модели во интеракција со врсниците.

Психолошките фактори што придонесуваат за агресивно однесување вклучуваат недостаток на емоционална контрола, ниско ниво на толеранција на фрустрација и потешкотии во процесирањето на негативни емоции. Децата со вакви карактеристики често не успеваат да развијат соодветни стратегии за справување со бес и разочарување, што резултира со експлозивни реакции. На пример, детето кое не научило како да се справува со критика може да реагира со физичка агресија кон оној што го критикувал. Ваквите реакции често се поттикнати од внатрешно чувство на несигурност и страв од одбивање, што дополнително ја засилува потребата за доминација преку физичка сила.

Семејните фактори исто така играат клучна улога во формирањето на агресивното однесување. Децата кои растат во средини каде што насилството е честа појава, без разлика дали станува збор за физичко, вербално или емоционално насилство, имаат поголема веројатност да ги прифатат тие модели како нормални начини за решавање конфликти. На пример, ако детето редовно сведочи на конфликти помеѓу родителите што се решаваат со физичка агресија, тоа може да заклучи дека таквото однесување е прифатливо и ефикасно средство за постигнување на целите. Децата кои немаат позитивни

модели на однесување, како што се родителите кои користат ненасилни методи за решавање на спорови, често се во зголемен ризик да развијат агресивни тенденции.

Социјалните фактори, како што се влијанието на врсниците и медиумската експозиција, исто така имаат значајно влијание врз развојот на агресивно однесување. Врсничките групи често создаваат притисок за прифаќање, а во некои случаи тоа вклучува демонстрација на сила и доминација. Децата кои сакаат да се вклопат во такви групи можат да прифатат агресивно однесување како начин за добивање на почит и статус. Дополнително, медиумите играат важна улога во обликувањето на перцепциите на децата за насилството. Честа изложеност на насилни содржини во филмови, видео-игри и на социјалните мрежи може да доведе до десензибилизација кон насилство и намалување на емпатијата кон жртвите.

Истражувањата во оваа област покажуваат дека изложеноста на насилни медиумски содржини може да има долгорочни последици врз психолошкиот развој на младите. Според Anderson & Bushman (2002)[45], децата кои редовно се изложени на насилни медиуми покажуваат намалена способност за сочувство и зголемена склоност кон агресивно однесување. Овие наоди укажуваат на потребата за внимателен надзор врз медиумските содржини што ги консумираат младите и промовирање на позитивни и ненасилни модели на однесување.

Превенцијата на физичката агресија бара мултидисциплинарен пристап кој ги вклучува семејствата, училиштата и заедницата. Развивањето на социјални и емоционални вештини кај децата е еден од најважните аспекти на превенцијата. Преку програми за емоционална писменост, децата можат да научат како да ги препознаваат и регулираат своите емоции, да развијат стратегии за справување со стрес и да ги подобрат комуникациските вештини. Родителите имаат клучна улога во овој процес, бидејќи нивниот пристап кон дисциплина и поддршка значително влијае на развојот на децата. Наместо користење на физичко казнување, родителите треба да користат позитивни дисциплински техники, како што се разговор, поставување на јасни граници и наградување на позитивното однесување.

[45] Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). "Human Aggression." *Annual Review of Psychology*, 53(1), 27-51.

Училиштата исто така можат да придонесат за намалување на агресивното однесување преку создавање на поддржувачка и безбедна средина. Наставниците треба да бидат обучени да препознаваат знаци на агресија и да користат интервенции што поттикнуваат мирно решавање на конфликти. Вклучувањето на децата во спортски и тимски активности може да им помогне да развијат чувство на припадност и да научат важни животни вештини, како што се: соработка, дисциплина и почитување на другите.

Во заедницата, програмите за превенција на насилство треба да се фокусираат на промовирање на ненасилни вредности и обезбедување на поддршка за семејствата кои се соочуваат со тешкотии. Овие програми можат да вклучуваат работилници за родителски вештини, менторски програми за младите и активности што поттикнуваат позитивен социјален ангажман. Важно е да се создаде култура на нулта толеранција кон насилството и да се промовираат вредности како што се сочувство, толеранција и меѓусебно почитување.

На крајот, разбирањето на сложените фактори што придонесуваат за физичка агресија кај децата е клучно за развојот на ефективни стратегии за превенција и интервенција. Потребен е заеднички напор од страна на семејствата, образовните институции и заедницата за да се создаде поддржувачка средина во која младите можат да растат и да се развиваат без потреба да прибегнуваат кон насилство.

2. Вандализам

Вандализмот се однесува на свесно оштетување или уништување на јавна или приватна сопственост, што често претставува резултат на комплексна комбинација од лични, семејни и социјални фактори. Овој вид на деструктивно однесување не е секогаш мотивиран од јасна намера за нанесување штета; понекогаш тој претставува облик на самоизразување, протест или обид за привлекување внимание. Иако често се поврзува со адолесцентите, вандализмот може да се појави и кај помлади деца, особено ако тие растат во средини каде што недостасува надзор, дисциплина и позитивно насочување.

Една од главните причини за вандализам е фрустрацијата и емоционалната нестабилност. Децата и младите кои се чувствуваат немоќни, незадоволни или запоставени во своите семејства или заедници често бараат начини да го изразат својот внатрешен бунт. Тие

можеби немаат развиени механизми за справување со негативните емоции, па затоа прибегнуваат кон деструктивно однесување како форма на ослободување од акумулираниот стрес. Во такви случаи, вандализмот може да се сфати како крик за помош, начин на кој детето сигнализира дека има емоционални или психолошки проблеми кои не се адресирани.

Притисокот од врсниците е уште еден значаен фактор кој може да влијае врз појавата на вандализам. Во адолесцентниот период, младите имаат силна потреба за припаѓање на група и често се подготвени да направат нешто што инаку не би го направиле, само за да се вклопат или да стекнат признание од своите врсници. Во некои групи, особено во средини каде што се поттикнува ризично однесување, вандализмот може да се перципира како облик на храброст или средство за докажување на „кул" статус. Овој феномен се влошува ако децата немаат силни врски со семејството или ако чувствуваат дека нивниот идентитет се дефинира главно преку врсничките односи.

Недостатокот на социјална одговорност и слабото чувство за припадност кон заедницата исто така играат клучна улога. Децата кои не се воспитани да ги ценат јавните добра и кои немаат развиено почит кон трудот и сопственоста на другите, се посклони кон уништување на она што не го сметаат за „нивно“. Ако младите не чувствуваат дека имаат одговорност кон заедницата во која живеат, лесно може да го занемарат влијанието на своите постапки врз другите луѓе. Ова особено важи за средини каде што нема јасно поставени граници и каде што не се применуваат соодветни последици за деструктивно однесување.

Истражувањата на Moffitt (1993)[46] покажуваат дека вандализмот е често поврзан со ниска самоконтрола и недоволна родителска супервизија. Децата кои растат во средини каде што недостасува структура и јасно дефинирани правила за однесување имаат поголема веројатност да експериментираат со ризични и антисоцијални активности. Лошите семејни односи, вклучително и недостаток на емоционална поддршка и прекумерна дозволеност, дополнително го зголемуваат ризикот од вандализам.

[46] Moffitt, T. E. (1993). "Adolescence-limited and Life-course-persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy." *Psychological Review*, 100(4), 674-701.

Превенцијата на вандализмот бара мултидимензионален пристап кој ги вклучува семејството, училиштето и поширокаta заедница. Еден од најефикасните начини за спречување на ваквото однесување е зголемување на свеста кај децата за последиците од нивните постапки. Образовните програми кои се фокусираат на етичките и моралните аспекти на сопственоста, како и на важноста на јавните добра, можат да помогнат децата да развијат посилно чувство на одговорност.

Вклучувањето на децата во волонтерски активности и заеднички проекти е уште еден начин за поттикнување на почит кон заедницата. Кога младите се активно вклучени во создавање и одржување на јавни простори, тие почнуваат да гледаат на тие простори како на нешто што има лична вредност за нив, што ја намалува веројатноста да ги оштетат. Истовремено, ваквите активности помагаат во градење на самопочит и чувство на припадност, што дополнително го намалува ризикот од девијантно однесување.

Најпосле, важен аспект на превенцијата е воспоставувањето јасни правила и последици за вандализмот. Иако построгите казни можат да имаат одреден ефект на одвраќање, исто така е важно да се обрне внимание на рехабилитацијата и воспитната компонента. Наместо само да се казнуваат, младите сторители треба да бидат вклучени во програми за корективно однесување каде што ќе научат за штетата што ја предизвикале и како да придонесат за поправка на своите постапки. На овој начин, тие добиваат можност не само да се променат, туку и да развијат позитивен однос кон сопственоста и заедницата во која живеат.

3. Кражба

Кражбата кај децата претставува сложен феномен кој не може да се објасни со едноставни причини или изолирани околности. Таа често се јавува како резултат на

комбинација од повеќе фактори што влијаат врз однесувањето на детето, вклучувајќи емоционални, социјални, психолошки и економски аспекти. Детето кое се одлучува да украде нешто, било да станува збор за предмет со висока вредност или нешто што нема материјална значајност, всушност испраќа порака за некое внатрешно незадоволство или потреба која не успева да ја задоволи на друг начин. Кражбата не секогаш е поврзана со економската состојба на семејството, иако тоа може да биде еден од факторите. Многу деца што доаѓаат од економски стабилни семејства исто така се впуштаат во вакво однесување, што укажува на тоа дека корените на проблемот се многу подлабоки.

Понекогаш, децата крадат поради желбата да го привлечат вниманието на родителите или наставниците, особено ако се чувствуваат занемарени или емоционално запоставени. Во такви случаи, кражбата претставува акт на протест или повик за помош. Детето можеби не знае како да го искаже своето незадоволство или фрустрација на вербален начин, па затоа избира форма на однесување што сигурно ќе предизвика реакција од возрасните. Овој облик на кражба често е проследен со други индикатори на емоционална вознемиреност, како агресивност, анксиозност или повлекување.

Во други случаи, кражбата може да биде резултат на групен притисок, особено во пубертетскиот и адолесцентниот период кога прифаќањето од страна на врсниците има огромно значење за самопочитта на младите. Ако некоја група деца ја смета кражбата за „возбудлива“ или за начин да се покаже храброст, поединецот може да се почувствува принуден да се вклучи во такви активности за да биде прифатен. Овој вид на однесување може да се забележи особено во средини каде што нема доволно надзор од возрасните и каде што постои недостаток од позитивни модели на однесување.

Некои деца, пак, крадат од чиста љубопитност или од желба за возбуда. Актот на кражба може да предизвика чувство на адреналин и трил, особено ако детето никогаш претходно не сторило нешто слично. Во овие случаи, кражбата не е поврзана со вистинска потреба за објектот што се краде, туку со желбата да се искуси нешто ново и возбудливо. За ваквите деца, тоа може да биде начин да ги тестираат границите на дозволеното и да видат какви ќе бидат последиците од нивните постапки.

Во позадината на кражбата може да стојат и психолошки проблеми, како: нарушувања во однесувањето, дефицит на внимание со хиперактивност или дури и посттрауматски стрес.

Детето може да се обидува да го надомести чувството на празнина или емоционална болка преку стекнување на предмети што не му припаѓаат. Во некои случаи, ваквото однесување може да е симптом на подлабок психолошки проблем што бара професионална интервенција.

Истражувањата покажуваат дека слабата врска со семејството и училиштето може да ја зголеми веројатноста за кражба. Кога детето нема стабилна и поддржувачка средина, тоа може да се чувствува осамено и несигурно, што ја намалува неговата способност да донесува исправни морални одлуки. Недостатокот на родителски надзор и вниманието кон потребите на детето игра клучна улога. Родителите што не поставуваат јасни граници и не се вклучени во животот на своите деца ризикуваат да не забележат раните знаци на вакво однесување.

Во контекстот на училиштето, важно е да се создаде средина што ја промовира личната одговорност и почитта кон туѓата сопственост. Наставниците треба да бидат обучени да препознаваат знаци на ризично однесување и да интервенираат на соодветен начин. Образовните програми што се фокусираат на развој на морални вредности и етичко размислување можат да имаат значаен превентивен ефект.

Од друга страна, важно е да се разбере дека казнувањето само по себе не е секогаш ефективно. Наместо да се фокусираат на казната, возрасните треба да се обидат да го разберат коренот на проблемот и да работат со детето на развивање на алтернативни начини за справување со емоциите и социјалните предизвици. Отворената комуникација, поддршката и градењето на доверба се клучни во овој процес.

Понекогаш е потребно и вклучување на професионални советници или психолози, особено ако кражбата е повторувано однесување што не се менува и покрај напорите на семејството и училиштето. Психолошката евалуација може да помогне да се идентификуваат подлабоки проблеми и да се развијат индивидуализирани стратегии за интервенција.

Кражбата кај децата не треба да се гледа само како прекршок што треба да се казни, туку како симптом на подлабок проблем што бара внимание и разбирање. Разбирањето на причините зад ваквото однесување и работењето на нивно адресирање е најдобриот начин

за да се спречи повторување на ваквите постапки и за да се поддржи детето во неговиот личен и социјален развој. Само преку интегриран пристап, кој ги вклучува семејството, училиштето и поширокаta заедница, може да се создаде средина што го поттикнува растот и развојот на морално свесни и одговорни млади луѓе.

4. Употреба на дроги и алкохол

Употребата на дроги и алкохол кај децата и адолесцентите претставува сериозен социјален и здравствен проблем што има далекусежни последици врз нивниот личен развој, образовниот напредок и општествената интеграција. Консумацијата на психоактивни супстанци не само што може да доведе до зависност, туку и значително го зголемува ризикот од вклучување во криминални активности, насилно однесување и други форми на ризично однесување. Овој феномен не може да се припише на една единствена причина, туку е резултат на сложена интеракција на различни фактори од личен, семеен и општествен карактер.

Меѓу главните причини за злоупотреба на супстанци кај младите е притисокот од врсниците. Во фазата на адолесценција, потребата за прифаќање и припадност во одредена група е исклучително силна. Ако детето се наоѓа во средина каде што употребата на дроги или алкохол е нормализирана или дури и охрабрувана, тоа може да се почувствува принудено да се приклучи кон таквите активности за да не биде отфрлено. Овој вид на притисок е особено силен во групи каде што постои недостаток на позитивни модели на однесување и слаба контрола од страна на возрасните.

Друг значаен фактор е семејната средина. Децата кои растат во дисфункционални семејства, каде што има присуство на насилство, злоупотреба на супстанци, емоционална запоставеност или недостаток на родителска поддршка, се изложени на зголемен ризик од злоупотреба на дроги и алкохол. Несоодветната комуникација, недостатокот на емоционална топлина и отсутноста на јасни граници и правила во домот дополнително го зголемуваат овој ризик. Во такви случаи, децата често користат супстанци како начин за бегство од стресот, анксиозноста или депресијата што ги доживуваат во своето секојдневие.

Психолошките фактори, исто така, играат важна улога. Ниската самодоверба, емоционалните тешкотии, проблемите со менталното здравје како депресија и анксиозност, како и недостатокот на вештини за справување со стресот, можат да придонесат за консумација на дроги и алкохол. Младите кои не знаат како да се справат со своите емоции или стресни ситуации често бараат привремено олеснување преку употреба на психоактивни супстанци.

Социоекономските фактори не смеат да се занемарат. Живеењето во сиромашни средини, изложеноста на криминал и насилство, како и ограниченият пристап до квалитетно образование и рекреативни активности, може да ја зголемат веројатноста за злоупотреба на супстанци. Во такви околности, употребата на дроги и алкохол може да се појави како средство за справување со чувството на безнадежност или за надминување на секојдневните предизвици.

Превенцијата на злоупотребата на супстанци бара холистички пристап што ги опфаќа сите аспекти од животот на младите. Една од клучните стратегии е едукацијата за штетноста од дрогите и алкохолот во училиштата. Воспоставувањето на програми за превенција што се базираат на научни докази и се прилагодени на возраста на учениците може да помогне во развивањето на критичко размислување и градење на вештини за донесување здрави одлуки. Овие програми треба да вклучуваат информации не само за физичките и психолошките последици од употребата на супстанци, туку и за начините како да се одолее на притисокот од врсниците и како да се развијат позитивни социјални вештини.

Родителската супервизија и поддршка се исто така од суштинско значење. Родителите треба активно да се вклучат во животот на своите деца, да воспостават јасни правила и очекувања, и да обезбедат стабилна и поддржувачка семејна средина. Отворената и искрена комуникација помеѓу родителите и децата за ризиците поврзани со употребата на дроги и алкохол може значително да ја намали веројатноста за злоупотреба. Исто така, важно е родителите да бидат пример за позитивно однесување и здрави животни навики.

Интервенциите на ниво на заедницата се клучен елемент во превенцијата. Поддршката од локалните заедници, невладините организации и здравствените институции може да обезбеди дополнителни ресурси и услуги за младите во ризик. Развојот на програми за ментално здравје, советувалишта за млади и активности што

промовираат здрав начин на живот и позитивен социјален ангажман може да имаат значаен превентивен ефект.

Во случаи кога веќе постои проблем со злоупотреба на супстанци, раното откривање и интервенцијата се клучни. Професионалната помош од психолози, советници и здравствени работници може да направи значителна разлика во процесот на рехабилитација и повторна интеграција на младите во општеството. Овие интервенции треба да бидат сеопфатни и да ги вклучуваат не само младите, туку и нивните семејства, со цел создавање на поддржувачка мрежа што ќе помогне во одржување на долгорочни позитивни промени.

Важно е да се нагласи дека превенцијата и справувањето со злоупотребата на дроги и алкохол кај младите е колективна одговорност што бара заеднички напори од семејството, училиштето, заедницата и поширокото општество. Само преку координирани и континуирани активности може да се создаде безбедна и поддржувачка средина што ќе го поттикне здравиот развој на децата и адолесцентите.

5. Учеството во криминални групи

Во многу општества, особено во социјално и економски загрозените средини, учеството на младите во криминални групи претставува сериозен проблем. Некои деца и адолесценти стануваат членови на банди или организирани криминални групи кои ги користат за извршување на различни криминални активности, како што се кражби, трговија со дрога и насилни дела. Овој феномен не е случаен – тој е резултат на сложени психолошки, семејни и социјални фактори кои ги туркаат младите кон ваквите структури. Разбирањето на причините за приклучување кон банди, како и развојот на ефективни превентивни стратегии, е од клучно значење за намалување на криминалното однесување кај младите.

Причини за приклучување кон криминални групи

Причините поради кои младите стануваат дел од банди или криминални организации се различни, но неколку клучни фактори играат најголема улога:

1. **Недостаток на семејна поддршка** – Едно од главните објаснувања за тоа зошто децата се приклучуваат кон криминални групи е недостатокот на стабилно семејство. Кога младите не добиваат љубов, грижа и поддршка во семејниот дом, тие бараат припадност на друго место. Бандите често нудат чувство на заедништво и заштита, па децата гледаат на нив како на своевидно „второ семејство“. Според Hirschi (1969)[47], младите кои немаат силни емотивни врски со семејството и заедницата имаат поголема веројатност да се вклучат во девијантно однесување.

2. **Економски фактори** – Во многу случаи, младите се приклучуваат на банди од економски причини. Кога семејствата се соочуваат со финансиски тешкотии, децата можат да гледаат на криминалните активности како начин да заработат пари и да помогнат во обезбедување на основни потреби. Ова е особено изразено во средини каде што постојат малку можности за легално вработување или каде што сиромаштијата е широко распространета.

3. **Притисок од врсниците** – Младите кои растат во средини каде што криминалот е нормализиран честопати се соочуваат со притисок од врсниците да се приклучат на банди. Желбата за прифаќање, респект и социјален статус може да биде доволен мотив за некои деца да станат дел од криминални групи.

4. **Насилство во заедницата** – Доколку детето живее во средина каде што насилството и криминалот се секојдневие, тоа може да го гледа криминалното однесување како нормален начин за преживување. Во ваквите случаи, учеството во криминални групи се гледа како неопходност, а не како избор.

5. **Недостаток на образовни и социјални можности** – Кога младите немаат пристап до квалитетно образование, спортски активности или културни програми, тие се со поголема веројатност да се вклучат во криминални активности. Невозможноста да се стекнат соодветни вештини и перспективи за иднината доведува до чувство на безнадежност, што ги прави ранливи на регрутација од криминални организации.

[47] Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency.* University of California Press.

Последици од учеството во криминални групи

Кога младите стануваат дел од криминални банди, тие често се вовлекуваат во опасен циклус на насилство и криминални активности. Ова може да има сериозни последици врз нивната психолошка состојба, физичка безбедност и иднина. Многу од нив се соочуваат со:

- **Зголемен ризик од насилство** – Конфликтите меѓу ривалските банди можат да доведат до физички пресметки, па дури и смрт.
- **Казнени мерки и затвор** – Учеството во криминални активности често води до апсење и казнени санкции, што сериозно може да влијае на идните можности на младите.
- **Социјална стигматизација** – Дури и ако некое дете успее да излезе од криминална група, тоа може да се соочи со стигма во заедницата, што го отежнува неговото интегрирање во нормалното општество.

Превентивни мерки

За да се спречи приклучувањето на младите во криминални групи, потребни се сеопфатни превентивни мерки кои ги таргетираат основните причини за оваа појава.

1. **Вклучување на децата во спортски и културни активности** – Спортот, уметноста и музиката се алтернативни начини за младите да се изразат, да изградат самодоверба и да развијат дисциплина. Програми кои ги поттикнуваат децата да учествуваат во вакви активности можат значително да го намалат ризикот од нивно вклучување во криминални групи.
2. **Јакнење на социјалните услуги за семејства во ризик** – Владините и невладините организации треба да работат на подобрување на социјалните услуги кои ги поддржуваат семејствата во ранливи заедници. Ова вклучува финансиска помош, психолошко советување, како и едукативни и вработувачки програми за родителите.

3. **Обезбедување на квалитетно образование и професионални можности** – Доколку младите имаат пристап до добро образование и можности за работа, тие ќе бидат помалку склони да бараат алтернативни – криминални – начини за заработка.
4. **Развој на програми за ресоцијализација** – За оние млади кои веќе биле вклучени во криминални активности, неопходно е да се развијат програми за ресоцијализација и рехабилитација, кои ќе им помогнат повторно да се интегрираат во општеството.

1.12. Последици од криминогеното однесување кај децата

Криминогеното однесување кај децата може да има длабоки и долгорочни последици не само врз самите нив, туку и врз нивните семејства, заедницата и поширокото општество. Овие последици можат да бидат: правни, социјални, психолошки и економски, а нивната сериозност зависи од видот и зачестеноста на криминалните активности во кои е вклучено детето. Во оваа анализа ќе разгледаме некои од најзначајните последици од криминогеното однесување кај децата и нивното влијание врз нивната иднина.

1. Правни последици

Една од најнепосредните последици од криминалното однесување кај децата е потенцијалното соочување со правниот систем. Во зависност од возраста, тежината на прекршокот и законската рамка на земјата, децата можат да се соочат со различни казнени мерки, кои можат значително да влијаат на нивниот живот.

Типови на правни последици:

- **Полициски досие** – Децата кои се фатени во криминални активности може да добијат полициски записник, што може да влијае на нивните можности за вработување во иднина.

- **Притвор или казнено-поправни установи** – Во некои случаи, малолетниците можат да бидат испратени во специјализирани установи за ресоцијализација.
- **Алтернативни казни** – Некои правни системи нудат алтернативни мерки како што се општествено- корисна работа, задолжителна психолошка помош или мониторинг програми.

Според студија на Farrington & Welsh (2007)[48], децата кои биле дел од казнени програми имаат значително зголемен ризик за понатамошна криминална активност во зрелата возраст, бидејќи нивното искуство со затворски систем ги оддалечува од позитивни социјални односи.

Превентивни мерки:

- Развивање на програми за превенција кои ќе ги насочат децата кон позитивно однесување.
- Јакнење на законите за заштита на малолетниците од вовлекување во организиран криминал.
- Воспоставување на системи за рано идентификување на деца во ризик и нивно насочување кон едукативни и социјални програми.

2. Социјална стигматизација

Децата кои се вклучени во криминални активности често се соочуваат со осуда и отфрлање од страна на општеството. Оваа стигматизација може да има трајни ефекти врз нивниот социјален развој, особено ако не добијат втора шанса за ресоцијализација.

Последици од социјалната стигматизација:

- **Ограничени можности за вработување** – Работодавачите често не сакаат да вработуваат лица со криминална историја, дури и ако нивниот прекршок бил направен во младоста.

[48] Farrington, D. P., & Welsh, B. C. (2007). "Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions." *Oxford University Press*.

- **Тешкотии во образованието** – Децата кои биле казнети за криминални активности може да се соочат со исклучување од училиште или потешкотии при продолжување на образованието.
- **Оддалечување од семејството и заедницата** – Некои деца по извршен криминален акт губат поддршка од нивното семејство или се соочуваат со дискриминација од нивната средина.

Истражувањата на Goffman (1963)[49] покажуваат дека социјалната стигматизација може да има самореализирачки ефект – кога општеството етикетира дете како „криминално“, тоа може да го прифати тој идентитет и да продолжи со девијантно однесување.

Превентивни мерки:

- Воведување на програми за ресоцијализација на младите прекршители.
- Намалување на дискриминацијата при вработување и образование на поранешни малолетни престапници.
- Поддршка од семејството и општеството за интеграција на овие деца.

3. Долгорочни психолошки ефекти

Долгорочните психолошки ефекти од вклучувањето во криминални активности кај децата можат да бидат длабоки и трајни, оставајќи сериозни последици врз нивниот емоционален и ментален развој. Децата кои се изложени на насилство, стрес, несигурност и девијантно однесување не само што се соочуваат со непосредни ризици, туку исто така го загрозуваат својот психолошки развој, што може да резултира со сериозни проблеми во текот на целиот живот.

Еден од најчестите психолошки ефекти е развојот на депресија и анксиозност. Децата кои извршиле или биле сведоци на криминални дела често чувствуваат интензивна вина, срам и страв, што може да доведе до емоционална изолација. Тие можат да се повлечат од

[49] Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* Prentice-Hall.

своите врсници, семејството и општествените активности, создавајќи циклус на социјална изолација што дополнително го влошува нивното ментално здравје. Овие деца често се борат со постојани мисли за своите постапки и последиците од нив, што може да предизвика хроничен стрес и неможност за нормално функционирање во секојдневниот живот.

Ниската самодоверба е уште еден чест психолошки ефект. Вклучувањето во криминални активности може сериозно да го наруши чувството на лична вредност и самопочит кај децата. Тие може да почнат да се гледаат себеси како „лоши“ или „неуспешни“, што создава негативна слика за себе. Овој вид на самоперцепција може да ја намали мотивацијата за постигнување личен и академски успех, поттикнувајќи чувство на безнадежност и недостиг на амбиција. Како резултат на тоа, детето може да продолжи со девијантно однесување, верувајќи дека тоа е единствениот начин на кој може да се изрази или да најде место во општеството.

Дополнително, постои зголемен ризик од злоупотреба на супстанци. Децата кои учествуваат во криминални активности често користат алкохол и дроги како начин за бегство од своите емоционални проблеми. Овие супстанции можат привремено да го намалат чувството на вина, стрес и анксиозност, но на долг рок ја влошуваат психолошката состојба и создаваат зависност, што дополнително ги комплицира нивните проблеми. Зависноста може да доведе до уште поголема изолација, конфликти со семејството и пријателите, како и сериозни здравствени проблеми.

Истражувањата покажуваат дека децата кои биле вклучени во криминални активности имаат поголем ризик од развој на психолошки растројства во зрелоста. Според Moffitt и соработниците (2001)[50], овие деца често се соочуваат со депресија, анксиозност, посттрауматски стрес и антисоцијално однесување дури и откако ќе престанат со криминалните активности. Овие психолошки последици не се ограничени само на менталното здравје; тие исто така влијаат врз способноста на личноста да изгради здрави врски, да одржи стабилно вработување и да води исполнет живот.

[50] Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P. A. (2001). *Sex Differences in Antisocial Behavior: Conduct Disorder, Delinquency, and Violence in the Dunedin Longitudinal Study.* Cambridge University Press.

Превенцијата и интервенцијата се клучни за ублажување на овие ефекти. Психолошката поддршка и советување се неопходни за децата кои покажуваат девијантно однесување или веќе се вклучени во криминални активности. Професионалната помош од психолози, психотерапевти и советници може да помогне во идентификација и решавање на длабоките емоционални и ментални проблеми што ги поттикнуваат овие однесувања. Терапијата за справување со траума, когнитивно-бихејвиоралната терапија и групните сесии за поддршка може да бидат ефикасни во помагање на децата да се справат со чувствата на вина, стрес и анксиозност.

Едукацијата за емоционална интелигенција и справување со стресот исто така игра важна улога во превенцијата на психолошките последици од криминалното однесување. Преку програми за развој на социјални и емоционални вештини, децата можат да научат како да ги препознаваат и управуваат со своите емоции на здрав начин, како да градат позитивни односи со врсниците и возрасните и како да донесуваат етички и одговорни одлуки. Овие програми можат да се имплементираат во училиштата, заедниците и семејствата, обезбедувајќи системска поддршка за децата на ризик.

Создавањето безбедни средини каде што децата ќе можат да ги изразат своите чувства и да добијат поддршка е од витално значење. Децата треба да се чувствуваат дека имаат на кого да се обратат кога се соочуваат со проблеми, било тоа да се родители, наставници, советници или други доверливи возрасни. Отворената и поддржувачка комуникација може да спречи многу од психолошките последици што произлегуваат од криминалното однесување, бидејќи децата ќе знаат дека не се сами во својата борба и дека имаат ресурси на кои можат да се потпрат.

На крајот, важно е општеството како целина да ја препознае важноста на менталното здравје кај младите и да вложува во програми за превенција и рехабилитација. Наместо фокусирање само на казнување на девијантното однесување, треба да се вложуваат напори во разбирање на основните причини за криминалното однесување и во обезбедување на соодветна поддршка за децата да се рехабилитираат и интегрираат во општеството. Само на тој начин можеме да ја намалиме стапката на младински криминал и да обезбедиме подобра иднина за идните генерации.

1.13. Превенција и стратегии за намалување на криминогеното однесување

Криминогеното однесување кај децата претставува комплексен проблем кој бара сеопфатен пристап за негово спречување. За да се намали ризикот од вакво однесување, потребни се системски стратегии кои ќе опфатат различни аспекти од животот на детето – семејство, образование, социјална средина и индивидуални психолошки фактори.

Превенцијата се заснова на рана интервенција, психолошка поддршка, едукација и создавање позитивна средина за развој. Во продолжение, детално ќе ги разгледаме најважните стратегии за намалување на криминогеното однесување кај децата.

1. Јакнење на родителските вештини

Родителите играат клучна улога во оформувањето на личноста на детето, па затоа нивните воспитни методи и односот кон детето можат да имаат големо влијание врз неговото однесување.

Клучни аспекти на подобрување на родителските вештини:

- **Позитивно родителство** – Користење на методи на дисциплина кои се базирани на разбирање, комуникација и поддршка, наместо казнени и репресивни мерки.
- **Воспоставување јасни правила и граници** – Родителите треба да постават јасни очекувања и граници за однесувањето на децата.
- **Подобрување на комуникацијата** – Децата кои имаат отворен и искрен однос со своите родители имаат помала веројатност да влезат во криминално однесување.
- **Пример од родителите** – Децата често ги имитираат моделите на однесување кои ги гледаат во семејството, па затоа родителите треба да бидат позитивен пример.

Според студија на Patterson et al. (1992)[51], децата кои растат во семејства со позитивна родителска дисциплина и јасна комуникација имаат помала веројатност да покажат асоцијално и криминогено однесување.

Превентивни мерки:

- Организирање на работилници за родители за подобрување на воспитните техники.
- Вклучување на родителите во психолошки советувања доколку покажуваат нефункционални воспитни модели.
- Програми за поддршка на семејства со висок ризик од криминално однесување кај децата.

2. Психолошка поддршка

Криминогеното однесување кај децата е сложен проблем што бара холистички пристап за негово спречување. За да се намали ризикот, потребни се стратегии кои ги опфаќаат сите аспекти од животот на детето, вклучувајќи го семејството, образованието, социјалната средина и индивидуалните психолошки фактори. Превенцијата треба да се темели на рана интервенција, психолошка поддршка, квалитетна едукација и создавање позитивна средина за развој.

Јакнењето на родителските вештини игра клучна улога, бидејќи воспитните методи и односот на родителите кон своите деца можат значително да влијаат на нивното однесување. Доколку родителите применуваат методи на позитивно родителство, засновани на разбирање, комуникација и поддршка, децата имаат помали шанси да развијат девијантни модели на однесување. Важно е да постојат јасни правила и граници, бидејќи децата што растат со доследни правила полесно развиваат одговорност и почит

[51] Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., & Ramsey, E. (1992). *A Developmental Perspective on Antisocial Behavior. American Psychologist*, 47(6), 629-635.

кон нормите. Комуникацијата меѓу родителите и децата мора да биде отворена и искрена, за да се изгради доверба која ќе го намали ризикот од вклучување во криминални активности. Родителите, исто така, треба да бидат позитивен пример, бидејќи децата често ги имитираат моделите на однесување што ги гледаат во семејството. Истражувањата покажуваат дека децата кои растат во семејства со стабилна и поддржувачка средина имаат помала веројатност да покажат асоцијално и криминогено однесување.

Психолошката поддршка е уште еден клучен фактор во намалувањето на криминогеното однесување, бидејќи многу деца кои покажуваат знаци на агресивност, анксиозност или депресија имаат поголем ризик да влезат во светот на девијантните однесувања. Советувањето и терапијата можат значително да помогнат во развојот на самоконтрола, емпатија и социјални вештини. Децата кои биле изложени на траума, како што се насилство или занемарување, често имаат потреба од дополнителна поддршка за да се справат со емоционалните последици што може да ги водат кон антисоцијално однесување. Развојот на емоционалната интелигенција, преку програми што ги учат децата како да препознаваат и управуваат со сопствените емоции, може да има позитивно влијание врз нивното однесување. Истражувањата покажуваат дека децата кои имаат пристап до психолошка поддршка покажуваат значително помали шанси да развијат криминални тенденции, дури и ако потекнуваат од ризични средини.

Образованието е еден од најсилните заштитни фактори против криминогеното однесување, бидејќи им овозможува на децата алтернативни можности за успех и личен развој. Децата кои остануваат вклучени во училишни активности имаат помалку можности да бидат изложени на девијантни влијанија. Намалувањето на напуштањето на училиштето преку поддршка за учениците кои имаат тешкотии во совладувањето на материјалот е критичен чекор во превенцијата. Програмите што поттикнуваат креативност и критичко размислување овозможуваат децата да развијат самодоверба и аналитички способности, што ги прави поотпорни на негативните влијанија. Зголемувањето на достапноста на екстракурикуларни активности, како што се спортот, уметноста и другите креативни програми, помага во создавање на здрави навики и конструктивно насочување на детската енергија. Истражувањата потврдуваат дека децата кои учествуваат во вакви

активности имаат поголема самодоверба и подобро се справуваат со стресни ситуации, што значително го намалува ризикот од криминогено однесување.

Со интегрирање на овие стратегии – зајакнување на родителските вештини, психолошка поддршка и подобрување на образованието – се создава силна основа за долгорочно намалување на криминогеното однесување кај децата. Холистичкиот пристап, кој вклучува и индивидуални и општествени фактори, нуди најефикасно решение за спречување на девијантните тенденции и градење здраво и одговорно општество.

4. Социјални интервенции

Социјалната средина игра значајна улога во обликувањето на детското однесување, бидејќи децата се силно подложни на влијанијата на околината во која растат. Доколку се создадат позитивни услови и се применат соодветни интервенции, децата можат да бидат насочени кон активности што ќе им помогнат да изградат здрави навики, да развијат чувство на одговорност и да ги избегнат ризиците што водат кон криминално однесување.

Една од најефикасните стратегии за насочување на децата кон позитивен развој е нивното вклучување во спортски активности, кои не само што помагаат во физичкиот развој, туку и поттикнуваат дисциплина, тимска работа и самопочит. Преку редовно учество во спорт, децата учат како да ги почитуваат правилата, како да соработуваат со другите и како да се справуваат со поразите и предизвиците на здрав и конструктивен начин. Ова им овозможува да ја развијат својата самоконтрола и да стекнат чувство на припадност, што значително го намалува ризикот од вклучување во девијантни однесувања. Истражувањата покажуваат дека децата кои редовно се занимаваат со спорт имаат подобри социјални вештини и помала веројатност да покажат агресивно или деструктивно однесување.

Покрај спортот, културните и уметничките програми нудат дополнителни можности за позитивен развој. Децата кои имаат можност да се изразуваат преку уметност, музика, театар или други креативни форми често развиваат поголема емоционална интелигенција и самодоверба. Креативните активности им овозможуваат на децата да ги изразат своите мисли и емоции на конструктивен начин, што може да помогне во намалување на стресот, анксиозноста и фрустрацијата кои често се поврзани со девијантното однесување.

Уметноста исто така нуди можност за градење на социјални врски со други деца кои имаат слични интереси, со што се создава чувство на припадност и заедништво. Истражувањата покажуваат дека децата кои учествуваат во културни програми имаат поголема мотивација за учење, повисока самодоверба и подобри меѓучовечки односи.

Дополнително, доброволните активности и волонтерството играат значајна улога во поттикнувањето на чувството на одговорност и емпатија кај децата. Кога децата се вклучени во активности што имаат позитивно влијание врз заедницата, како што се помагање на постари лица, учество во еколошки иницијативи или поддршка на ранливи групи, тие развиваат поголема свесност за важноста на социјалната одговорност. Волонтерството им помага да разберат дека нивните постапки можат да имаат позитивен ефект врз другите, што ја намалува веројатноста да влезат во криминални или деструктивни активности. Според теоријата на Hirschi (1969), децата кои имаат посилна врска со заедницата и се вклучени во позитивни социјални активности покажуваат помала склоност кон криминално однесување.

За да се обезбеди успешна примена на овие стратегии, потребно е создавање на младински центри за едукација и рекреација, каде што децата ќе можат да учествуваат во спортски, културни и волонтерски активности во безбедна и поддржувачка средина. Овие центри можат да функционираат како места каде што децата ќе имаат пристап до ментори, едукатори и врсници кои ќе ги насочуваат кон позитивен развој. Организирањето на заеднички активности со родители и наставници е уште еден важен аспект, бидејќи ја зајакнува соработката помеѓу семејството, училиштето и заедницата во спречувањето на криминогеното однесување.

Социјалната средина има моќно влијание врз детското однесување, но доколку се преземат соодветни мерки и се овозможат конструктивни можности, децата можат да бидат насочени кон позитивни активности што ќе им помогнат да изградат здрави вредности, одговорност и стабилна иднина.

1.14. Медијаторски и модераторски фактори во врската меѓу разводот и криминогеното однесување кај децата

Процесот на развод предизвикува низа промени во семејната структура, кои можат да имаат значајно влијание врз децата. Меѓутоа, не сите деца кои доживуваат развод на родителите развиваат криминогени тенденции. За да се разбере како и зошто разводот влијае врз однесувањето на децата, неопходно е да се земат предвид медијаторските и модераторските фактори. Медијаторските фактори ги објаснуваат механизмите преку кои разводот доведува до негативни исходи, додека модераторските фактори го менуваат интензитетот на ова влијание, ублажувајќи ги или засилувајќи ги неговите ефекти.

Еден од најзначајните медијаторски фактори е родителската поддршка. Децата кои добиваат стабилна емотивна поддршка од барем еден од родителите по разводот имаат поголема способност за адаптација и се помалку склони кон девијантно однесување. Кога разводот е проследен со намалена родителска вклученост, недостаток на комуникација и запоставување на емоционалните потреби на детето, тоа може да се почувствува напуштено, што често води до несигурност и намалена самодоверба. Ова чувство на несигурност може да ги поттикне децата да бараат внимание и поддршка надвор од семејството, што во некои случаи води кон асоцијално и ризично однесување.

Емоционалната стабилност е уште еден значаен фактор во разбирањето на односот меѓу разводот и криминогеното однесување. Кога децата чувствуваат сигурност, без разлика на брачниот статус на нивните родители, тие полесно се адаптираат на новите околности и имаат поголема емоционална резилиентност. Меѓутоа, во случаи кога разводот е проследен со интензивни конфликти, игнорирање на емоционалните потреби на детето и недостаток на стабилна комуникација со родителите, детето може да доживее високи нивоа на стрес и анксиозност. Овие емоционални турбуленции можат да доведат до проблеми во однесувањето, бидејќи детето не наоѓа конструктивен начин да ги изрази своите чувства.

Социо-економскиот статус игра клучна улога во медијацијата на ефектите од разводот. Разводот често предизвикува промени во економските услови на семејството, а во многу случаи, еден од родителите останува со намалени финансиски ресурси. Ова може да значи

преселување во послабо економски развиени средини, намален пристап до квалитетно образование и ограничени можности за учество во воншколски активности. Кога детето расте во средина со ограничени финансиски ресурси и нема доволно социјална поддршка, тоа има поголема веројатност да бара алтернативни начини за исполнување на своите потреби, што може да доведе до асоцијални однесувања и криминални активности.

Иако медијаторските фактори објаснуваат како разводот влијае врз детското однесување, модераторските фактори одредуваат до кој степен ова влијание ќе биде негативно или ќе се ублажи. Еден од најзначајните модераторски фактори е социоекономскиот статус на семејството. Семејствата со стабилни финансиски услови можат полесно да обезбедат безбедна средина за децата по разводот, што значително го намалува ризикот од криминогено однесување. Од друга страна, семејствата со ниски примања често се соочуваат со зголемен стрес и недостаток на ресурси, што може да ги направи децата поранливи на негативните последици од разводот.

Семејните конфликти, исто така, имаат улога во модулирањето на ефектот на разводот. Кога разводот се случува во мирни услови, со задржување на конструктивен однос меѓу родителите, детето може да ја прифати новата реалност без значителни психолошки последици. Меѓутоа, во случаи кога разводот е проследен со долгорочни конфликти, манипулација и емоционално запоставување, децата се изложени на хроничен стрес, што го зголемува ризикот од проблеми во однесувањето.

Односот меѓу медијаторските и модераторските фактори е сложен, бидејќи тие се меѓусебно поврзани. На пример, нискиот социоекономски статус може да доведе до зголемени семејни конфликти, што дополнително ја влошува емоционалната состојба на детето. Од друга страна, стабилната родителска поддршка може да ги ублажи негативните последици од финансиската нестабилност и да ја намали веројатноста детето да развие девијантни однесувања.

Со оглед на сето ова, важно е при креирањето на политики и програми за поддршка на децата од разведени семејства да се земат предвид и медијаторските и модераторските фактори. Разбирањето на механизмите преку кои разводот влијае врз детското однесување овозможува развој на ефективни интервенции кои можат да го намалат ризикот од криминогени активности кај младите.

1.15. Состојбата со разводите во Република Северна Македонија

Состојбата со разводите во Република Северна Македонија покажува значајни промени во последните години, што укажува на трансформација на општествените вредности, семејните односи и економските фактори кои влијаат врз брачните заедници. Во последната деценија, брачните односи станаа покомплексни поради промените во начинот на живот, зголемената независност на жените, миграцијата и растечките економски предизвици.

Според податоците на **Државниот завод за статистика**, бројот на разводи во 2023 година изнесува **1.765**, што претставува зголемување од **9,4%** во споредба со 2022 година, кога биле регистрирани **1.613** разводи. Овој тренд покажува дека се зголемува бројот на семејства кои одлучуваат да се разделат, наместо да останат во нефункционални бракови. Ова може да биде резултат на различни причини, како што се зголемената свест за личните права, полесниот пристап до правна помош и зголемената финансиска независност на брачните партнери[52].

Табела 1. Број на склучени и разведени бракови во Република Северна Македонија (2022-2023)

Година	Склучени бракови	Разведени бракови
2022	12.882	1.613
2023	12.672	1.765

Извор: Државен завод за статистика (STAT.GOV.MK)

[52] Државен завод за статистика. (2024). *Склучени и разведени бракови во Република Северна Македонија во 2023 година - дефинитивни податоци*.
stat.gov.mk

Во однос на месечната распределба, **најмногу разводи** во 2023 година се случиле во **декември** (**201** или **11,4%**), додека **најмалку во август** (**66** или **3,7%**). Оваа динамика укажува дека одредени периоди од годината можат да бидат покритични за брачните односи. На пример, крајот на годината често носи дополнителен стрес поврзан со финансиските обврски и празничниот период, што може да придонесе за зголемување на бројот на разводи. Од друга страна, летните месеци може да имаат пониски стапки на разводи поради одмори и помал стрес поврзан со секојдневните обврски.

Анализирајќи ги податоците според возраста, најголем број разводи се забележани во старосната група **од 35 до 39 години**, со **310 случаи кај жените** и **295 кај мажите**. Ова укажува дека најчесто разводите се случуваат во периодот кога брачните партнери веќе имаат изграден животен стил и семејни обврски, но во исто време, ова е период кога можеби се јавуваат и најголемите предизвици во брачниот живот.[53]

Табела 2. Разводи според траење на бракот (2023)

Траење на бракот (години)	Број на разводи	Процент (%)
Под 1 година	45	2,5%
1-4 години	350	19,8%
5-9 години	393	22,3%
10-14 години	320	18,1%
15-19 години	250	14,2%
20 и повеќе години	407	23,1%

Извор: Државен завод за статистика (STAT.GOV.MK)

Овие податоци покажуваат дека **најкритичен период за браковите е првата деценија од заедничкиот живот**, кога паровите најчесто се соочуваат со најголеми животни

[53] Државен завод за статистика. (2024). *Склучени и разведени бракови во Република Северна Македонија во 2023 година - дефинитивни податоци*.
stat.gov.mk

предизвици, како што се родителството, купување недвижнини, стабилизирање на кариерата и други важни аспекти.

Причини за разводи

Анализирајќи ги причините за развод, може да се забележи дека тие варираат, но некои од најчестите вклучуваат:

- **Несогласувања околу финансии;**
- **Недостаток на комуникација;**
- **Неверство;**
- **Семејни притисоци;**
- **Проблеми со менталното здравје;**
- **Семејно насилство.**

Во последните години, се забележува зголемен број на разводи каде што причините вклучуваат **насилство во семејството**, што укажува на поголема свесност кај жртвите и подготвеност да пријават вакви ситуации.

Економски и социјални фактори

Социо-економските услови играат голема улога во динамиката на разводите. На пример:

- **Повисокиот животен стандард и подобрите можности за вработување** можат да ги охрабрат луѓето да излезат од несреќни бракови, бидејќи имаат финансиска стабилност што им овозможува независност.
- **Економската несигурност** може да предизвика дополнителни проблеми во брачните односи, водејќи кон зголемување на конфликтите.

Меѓународни споредби

Во споредба со другите земји од регионот, стапката на разводи во Северна Македонија е **релативно умерена**, но сепак бележи тенденција на зголемување.

Табела 3. Просечен број на разводи годишно

Држава	**Просечен број на разводи годишно**
Северна Македонија	1.765
Србија	9.700
Хрватска	5.000
Бугарија	10.500
Германија	140.000

График 1. Просечен број на разводи годишно

Во западноевропските земји, разводите се уште почести, што е резултат на поголемата **индивидуална независност** и **поинаков пристап кон брачните односи**.

Правен аспект на разводот во Северна Македонија

Процедурата за развод во Северна Македонија е **релативно едноставна**, што значително го олеснува процесот за паровите кои сакаат да ја раскинат брачната заедница.

Постојат два вида разводи:

1. **Спогодбен развод** – Кога двајцата партнери доброволно се согласуваат за развод.
2. **Развод по тужба** – Кога едната страна не е согласна со разводот.

Правните реформи во последните години овозможија побрзи судски постапки и поголема заштита за **ранливите категории**, особено **за децата** во процесот на развод.

Зголемената стапка на разводи во Северна Македонија е резултат на **комбинација на економски, социјални и културни фактори**. Иако разводот е честопати **најдоброто решение** за парови кои се соочуваат со непремостливи проблеми, важно е да се создадат **услови за поддршка на семејствата**, како што се:

- Советувалишта за **семејна терапија**
- Едукативни програми за **управување со брачните конфликти**

Ова ќе помогне во **намалување на бројот на разводи** и создавање на **стабилни и здрави брачни односи**.

1.16. Претходни стражувања

Истражувањата во литературата покажуваат дека разводот има значителни и сложени последици врз децата, што често резултира со различни степени на емоционална и бихејвиорална дезадаптација. Оваа тема е истражувана од повеќе перспективи, вклучувајќи психолошки, социолошки и образовни аспекти. Следува детална анализа на резултатите од клучните истражувања во оваа област.

Според Amato (2000)[54], децата од разведени семејства имаат повисока веројатност да покажат агресивно, ризично или антисоцијално однесување. Во мета-анализа која вклучува податоци од повеќе истражувања, се утврдува дека разводот е поврзан со зголемена фреквенција на деликвентно однесување, особено кај адолесцентите. Причината за ова се смета дека е комбинација од недостаток на родителска поддршка, намалена контрола и зголемен емоционален стрес.

Cummings и Davies (2002) ја испитуваат улогата на семејниот конфликт во развојот на проблематичното однесување. Според нив, високиот конфликт помеѓу родителите пред и по разводот е силен предиктор за зголемена агресивност кај децата. Конфликтите создаваат хронична средина на стрес која ги поттикнува децата да се однесуваат на начин што често е во спротивност со социјалните норми.

Kelly и Emery (2003) истражувале како разводот влијае на емоционалното здравје на децата. Тие истакнуваат дека децата често е соочуваат со чувства на тага, страв, збунетост и гнев, што понекогаш доведува до долготрајна анксиозност и депресија. Еден од факторите кои ја ублажуваат оваа состојба е присуството на стабилна и поддржувачка фигура во животот на детето, што го намалува нивото на перцепиран стрес.

Истражувањето на Lansford (2009)[55] потврдува дека возрасната група на децата игра значајна улога во тоа како тие го доживуваат разводот. Помалите деца често чувствуваат несигурност и страв од напуштање, додека адолесцентите повеќе изразуваат гнев и имаат поголема тенденција за ризично однесување.

Sun и Li (2002)[56] покажуваат дека разводот често води до значително намалување на економскиот статус на семејството, што влијае на благосостојбата на децата. Намалувањето на ресурсите го ограничува пристапот до квалитетно образование, здравствена заштита и социјални активности, што дополнително го зголемува ризикот од социјална изолација и криминогено однесување.

---

[54] Amato, P. R. (2000). *The consequences of divorce for adults and children*. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.

[55] Lansford, J. E. (2009). *Childhood adversity and adult psychopathology: The role of the family*. In *The role of the family in coping with stress and adversity*. (pp. 103-122). Springer.

[56] Sun, Y., & Li, Y. (2002). *The effect of family structure on juvenile delinquency: A comparison of stepfamilies and nuclear families*. *Journal of Marriage and Family*, 64(3), 889-896.

Истражувањата на Fabricius и Luecken (2007) [57]укажуваат дека децата од разведени семејства често се соочуваат со хроничен стрес поради економската нестабилност. Овој стрес може да има негативни долгорочни последици врз нивното физичко и ментално здравје.

Еден од најзначајните фактори кои влијаат на децата по разводот е квалитетот на родителската поддршка. Истражување на Hetherington (1999) укажува дека родителите кои остануваат ангажирани и емотивно достапни можат значително да го намалат ризикот од негативни последици врз децата. Ова вклучува намалување на нивната изложеност на конфликт и обезбедување на стабилна рутина.

Kelly и Wallerstein (2004) нагласуваат дека присуството на стабилен и поддржувачки однос со барем еден родител е клучен фактор за емоционалната резилиентност на децата. Овие деца покажуваат подобри резултати во училиштето, се помалку склони кон ризично однесување и имаат поразвиени социјални вештини.

Во контекст на Балканот, истражувањето на Stanojević и Nedeljković (2015)[58] покажува дека културолошките фактори играат значајна улога во доживувањето на разводот. Во општества каде што традиционалните вредности се доминантни, разводот често е обвиткан со стигма, што дополнително го усложнува процесот на адаптација кај децата. Оваа стигма ги спречува семејствата да бараат помош од професионалци, што ја ограничува можноста за ублажување на последиците.

Досегашните истражувања во Македонија покажуваат дека разводот е честопати поврзан со зголемено деликвентно однесување кај децата. Податоци од Државниот завод за статистика укажуваат на растечка стапка на разводи во последните две децении, што создава потреба од систематско истражување на неговите последици.

Истражување на Стојановска (2018)[59] го анализира влијанието на разводот врз академските перформанси на децата и открива дека децата од разведени семејства имаат

[57] Fabricius, W. V., & Luecken, L. J. (2007). *Post-divorce adjustment of children in joint-custody versus sole-custody arrangements*. *Journal of Family Psychology*, 21(4), 581-591.
[58] Stanojević, J., & Nedeljković, J. (2015). *The impact of divorce on children: A review of the literature*. *Journal of Social Sciences*, 41(2), 123-135.
[59] Стојановска, В. (2018). *Разводот и неговото влијание на децата: Психолошки аспекти и стратегии на помош*. *Психолошки видици*, 14(1), 45-60.

значително полоши резултати во споредба со нивните врсници. Причината за оваа разлика често се должи на емоционалните предизвици и недостатокот на соодветна поддршка.

Истражувањата потврдуваат дека разводот има сложени и долгорочни последици врз децата. Негативните ефекти можат да бидат ублажени со присуството на стабилна родителска поддршка, соодветни социјални програми и едукација за наставниците и социјалните работници. Сепак, за поцелосно разбирање на овие односи е потребно понатамошно истражување, особено во локалниот контекст.

Овој преглед на претходните истражувања служи како основа за поставување на целите и методологијата на сегашното истражување, кое има за цел да ги пополни постојните празнини во знаењето и да понуди практични решенија за предизвиците поврзани со разводот.

2. ЕМПИРИСКО ИСТРАЖУВАЊЕ

2.1. МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Методологијата на ова истражување е дизајнирана така што ќе овозможи темелно и мултидимензионално истражување на врската помеѓу разводот и криминогеното однесување кај децата. Со користење на комбиниран пристап кој опфаќа квантитативни и квалитативни методи, ќе се обезбедат податоци кои ќе овозможат подлабоко разбирање на факторите што го медијираат или модерираат овој однос.

2.2. Проблем на истражувањето

Главниот проблем кој се истражува во оваа студија е врската помеѓу разводот на родителите и криминогеното однесување кај децата. Особено внимание ќе се посвети на анализа на факторите како што се семејните конфликти, економските предизвици, социјалната поддршка и нивното влијание врз однесувањето на децата.

Сегашната научна литература покажува дека разводот може да биде значителен стресор во животот на децата, што води до зголемена емоционална нестабилност и проблематично однесување. Меѓутоа, не сите деца од разведени семејства покажуваат криминогени

тенденции, што ја потенцира важноста од идентификување на медијаторите и модераторите на оваа врска.

2.3. Хипотези

Генералната хипотеза е формулирана како исказ во континуитет.

2.4. Формулација на општа хипотеза

Општата хипотеза на научното истражување е поставена како:

Разводот значително влијае врз криминогеното однесување кај децата, при што медијаторските и модераторските фактори играат клучна улога во овој процес.

2.5. Формулација на посебни хипотези

Како посебни хипотези кои произлегуваат од општата хипотеза се поставени:

1. *Постојат значајни разлики во криминогеното однесување кај децата од разведени и неразведени семејства.*
2. *Присуството на стабилна родителска поддршка ја намалува веројатноста за развој на криминогено однесување.*
3. *Високиот конфликт меѓу родителите е позитивно поврзан со зголемена фреквенција на проблематично однесување.*
4. *Децата од разведени семејства покажуваат поголема тенденција кон антисоцијално однесување во споредба со децата кои растат во стабилни семејни услови.*

2.6. Хипотези за корелација

1. *Постојат позитивни корелации меѓу нискиот социо-економски статус и зголеменото криминогено однесување.*
2. *Емоционалната поддршка од родителите е негативно корелирана со ризичното однесување.*

2.7. Формулација на поединечни хипотези

- *Децата од разведени семејства кои живеат во стабилна социо-економска средина покажуваат помалку знаци на криминогено однесување.*
- *Примероците од рурални средини имаат различна стапка на деликвентност во споредба со урбаните средини.*

2.8. Варијабли на истражувањето

- Независни варијабли: развод, социо-економски статус, родителска поддршка, конфликти меѓу родителите.
- Зависна варијабла: криминогено однесување.
- Контролни варијабли: возраст, пол, локација (урбана/рурална).
- Социјалната поддршка беше измерена врз основа на перцепираната достапност на емоционална и финансиска поддршка од блиското семејство и заедницата.

2.9. Методи, техники и инструменти на истражувањето

За ова истражување ќе користиме различни методи, техники и инструменти за собирање и анализа на податоци. Примената на соодветни инструменти ќе овозможи длабочинско разбирање на меѓусебната врска помеѓу разводот и развојот на деликвентно или криминогено однесување кај децата. Користењето на научно проверени и валидни алатки е од клучна важност за добивање на прецизни и значајни резултати.

Инструменти:

1. **YSR (Youth Self Report)**: Овој инструмент се користи за проценка на психопатолошкото и деликвентното однесување кај младите. Преку само-пријавување, децата ќе имаат можност да ги изразат своите чувства, нагонски тенденции и активности кои може да покажуваат криминогено однесување, како што се: агресија, нарушувања на социјалните норми и други проблематични форми на однесување. YSR е често користен во детската психологија и социологија и се смета за високо валиден инструмент за проценка на психо-социјалните проблеми на младите. Тој ќе биде применет за да се идентификуваат потенцијалните криминогени фактори во однесувањето на децата кои се во фокусот на истражувањето.

2. **Скала за семејни конфликти**: Овој инструмент ќе биде користен за да се оцени степенот на стрес и конфликти во семејствата на децата вклучени во истражувањето. Семејните конфликти, посебно разводите, често резултираат со нарушување на емоционалното благосостојба на децата, што може да ја зголеми веројатноста за развој на деликвентно однесување. Скала за семејни конфликти ќе ја мери динамиката на семејните односи, честотата и интензитетот на конфликтите, како и влијанието на овие конфликти врз детската психолошка состојба. Во комбинација со други инструменти, ова ќе овозможи проценка на комплексноста на семејната ситуација и нејзиното влијание на детскиот развој.

3. **Демографски прашалник**: Овој инструмент ќе биде користен за собирање на основни податоци за учесниците во истражувањето. Демографскиот прашалник ќе овозможи собирање информации за староста, полот, семејниот статус, образованието на родителите, економскиот статус на семејството, како и други релевантни демографски фактори. Овие податоци се важни за утврдување на контекстот во кој се случува разводот и како тие фактори можат да влијаат на криминогениот потенцијал кај децата. Демографскиот прашалник ќе овозможи дополнителна анализа на можните социјални и економски фактори кои имаат влијание на развојот на криминогено однесување кај младите.

Нивото на семејни конфликти беше проценето преку стандарден прашалник за семејна динамика.

Овој прашалник опфаќа различни димензии на семејните односи, вклучувајќи ги комуникацијата, начинот на решавање конфликти, емоционалната поддршка и присуството на стресни ситуации. Скалата за мерење беше конструирана врз основа на претходни истражувања и валидирани инструменти, со цел да се обезбеди објективност и прецизност во проценката.

Дополнително, беа применети и статистички техники за анализа на податоците, како што се факторска анализа и мерење на интерната конзистентност (Cronbach's Alpha), со цел да се утврди сигурноста и валидноста на инструментот.

Комбиниран методолошки пристап:

Истражувањето ќе користи комбинација на квантитативни и квалитативни методи за да обезбеди сеопфатна анализа на феноменот.

Квантитативен метод:

Анкетното истражување ќе се спроведе со вклучување на 100 испитаници – 50 деца од разведени и 50 деца од неразведени семејства. Анкетата ќе содржи прашања поврзани со:

- Нивото на семеен конфликт.
- Емоционалната состојба на детето.
- Фреквенцијата на проблематично и криминогено однесување.
- Степенот на социјална поддршка што го добиваат децата.

Податоците од анкетите ќе се обработат статистички со користење на софтвер за анализа на податоци (SPSS), со цел да се утврдат евентуалните разлики помеѓу децата од разведени и неразведени семејства.

Квалитативен метод:

Квалитативната компонента ќе вклучува длабински интервјуа со родители, наставници и психолози. Целта на интервјуата е да се добие подлабок увид во искуствата на децата, начинот на кој родителите и наставниците се справуваат со последиците од разводот и потенцијалните интервенции што можат да го намалат ризикот од криминогено однесување.

Прашањата за интервјуата ќе бидат фокусирани на:

- Семејната динамика пред и по разводот.
- Промените во однесувањето на детето.
- Поддршката што ја добиваат децата во училиштето и заедницата.
- Можните предлози за подобрување на состојбата.

Примерок и критериуми за селекција:

Примерокот ќе биде избран преку соработка со училишта, психолошки служби и невладини организации. Критериуми за вклучување ќе бидат:

- Возраст од 12 до 18 години.
- Присуство или отсуство на развод кај родителите.
- Спремност на родителите и децата да учествуваат во истражувањето.

Со овој методолошки пристап се очекува да се добијат релевантни податоци кои ќе овозможат подобро разбирање на динамиката меѓу разводот и криминогеното однесување кај децата, како и да се предложат ефективни стратегии за интервенција и поддршка.

2.10. ОРГАНИЗАЦИЈА И СПРОВЕДУВАЊЕ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Временскиот период во кој ќе се спроведе истражувањето се планира да биде во текот на школска година 2024/2025, од октомври 2024 до декември 2025 година. Примерокот беше составен од вкупно **200 испитаници**, распределени во две групи:

- **100 деца** од разведени семејства;
- **100 деца** од целосни семејства.

Возраста на испитаниците се движеше **од 10 до 18 години**, а селекцијата беше направена според критериуми кои обезбедуваат репрезентативност. Податоците беа прибрани преку **структурирани прашалници**, дизајнирани за проценка на нивото на семејни конфликти и психосоцијалната адаптација на децата.

Дополнително, за да се добие поширока перспектива, беа спроведени **полуструктурирани интервјуа** со **родители и наставници**, со цел да се анализираат нивните согледувања за влијанието на семејните односи врз емоционалната состојба и однесувањето на децата.

Распределба на примерокот според возраст и семеен статус

Возрастна група (години)	**Деца од разведени семејства**	**Деца од целосни семејства**	**Вкупно**
10 - 12	25	30	55
13 - 15	40	35	75
16 - 18	35	35	70
Вкупно	**100**	**100**	**200**

Методологија на анализата:

- Податоците од прашалниците беа обработени преку **дескриптивна статистика**, а за тестирање на разликите меѓу групите беа применети **Т-тест и ANOVA**.
- Интервјуата беа анализирани со метод на **квалитативна содржинска анализа**, при што беа идентификувани клучни теми поврзани со семејната динамика и емоционалната добросостојба на децата.

Овој пристап овозможи целосна и објективна проценка на факторите што влијаат врз психосоцијалната адаптација на децата во зависност од нивниот семеен статус.

2.11. РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Податоците се анализирани и презентирани преку квантитативни табели и графици, како и преку тематски категории добиени од квалитативните интервјуа.

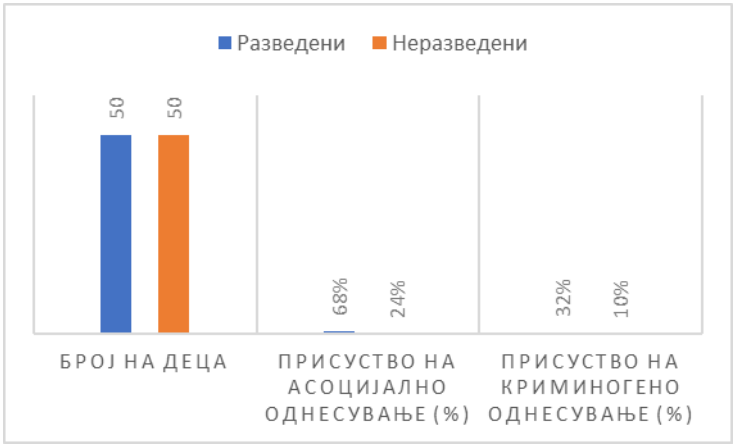
5.1 Квантитативни резултати

Во оваа секција се презентираат резултатите од анкетното истражување спроведено со 100 деца, поделени на две групи: 50 деца од разведени семејства и 50 деца од неразведени семејства.

Табела 4: Присуство на криминогено однесување кај децата според семејната структура

Тип на семејство	Број на деца	Присуство на асоцијално однесување (%)	Присуство на криминогено однесување (%)
Разведени	50	68%	32%
Неразведени	50	24%	10%

График 2. Присуство на криминогено однесување кај децата според семејната структура

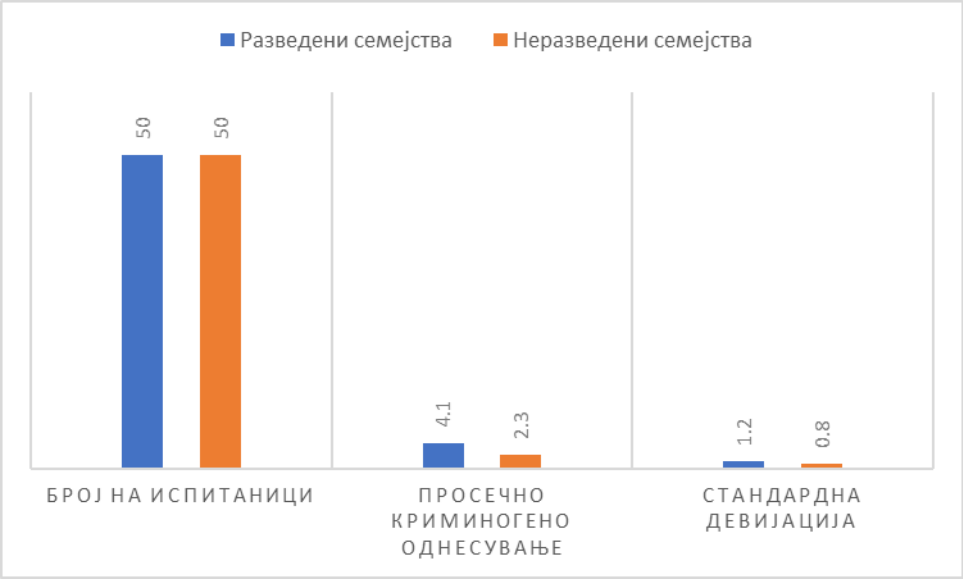

Анализата на податоците покажува дека децата од разведени семејства значително почесто покажуваат асоцијално (68%) и криминогено однесување (32%) во споредба со децата од неразведени семејства.

Табела 5. Статистички податоци за криминогено однесување кај деца од разведени и неразведени семејства

Група	Број на испитаници	Просечно криминогено однесување	Стандардна девијација
Разведени семејства	50	4.1	1.2
Неразведени семејства	50	2.3	0.8

График 3. Статистички податоци за криминогено однесување кај деца од разведени и неразведени семејства

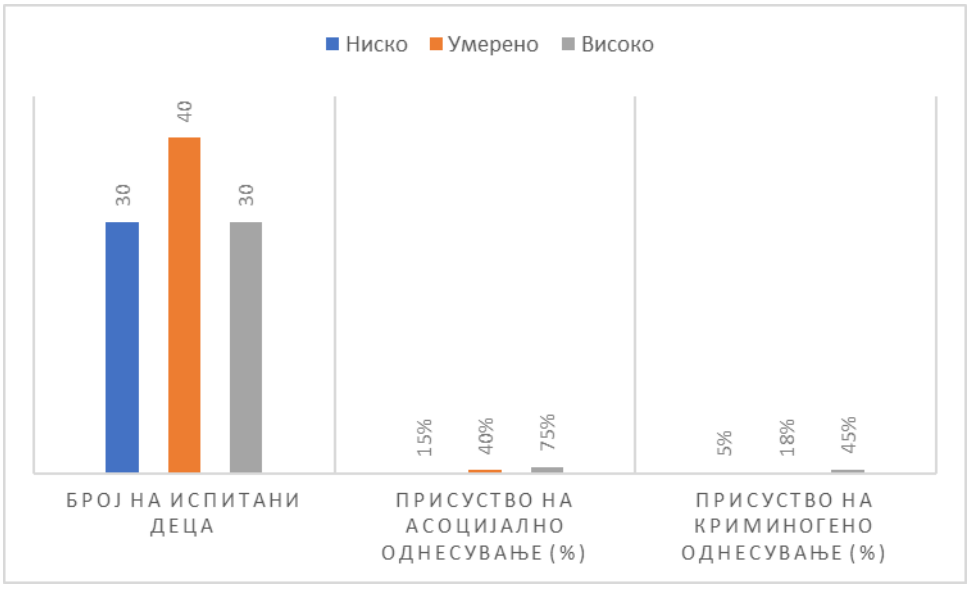
Од табелата и од графикот се забележува дека децата од разведени семејства имаат повисоко ниво на криминогено однесување (M = 4.1, SD = 1.2) во споредба со децата од неразведени семејства (M = 2.3, SD = 0.8). Тестирањето на значајност преку t-тест (t = 3.45,

$p < 0.01$) покажа дека разликата е статистички значајна, што ја потврдува првата посебна хипотеза.

Табела 6. Влијание на семејните конфликти врз однесувањето на децата

Ниво на конфликт	Број на испитани деца	Присуство на асоцијално однесување (%)	Присуство на криминогено однесување (%)
Ниско	30	15%	5%
Умерено	40	40%	18%
Високо	30	75%	45%

График 4. Влијание на семејните конфликти врз однесувањето на децата

Резултатите укажуваат дека високите семејни конфликти се значаен предиктор за асоцијално и криминогено однесување кај децата.

Табела 7. Корелација меѓу родителска поддршка и криминогено однесување

Варијабли	**Корелација (r)**	**p-вредност**
Родителска поддршка	-0.65	< 0.01

Постојана негативна корелација (-0.65) укажува дека колку што е поголема родителската поддршка, толку е помала веројатноста детето да покаже криминогено однесување. Оваа корелација е статистички значајна ($p < 0.01$) и ја потврдува втората посебна хипотеза

Ова значи дека колку што е поголема родителската поддршка, толку помала е веројатноста детето да се впушти во криминогени активности.

Корелацијата е значајна на ниво од $p < 0.01$, што значи дека резултатите не се случајни и дека постои силна и значајна врска помеѓу овие две варијабли. Високата корелација укажува на тоа дека родителската поддршка игра важна улога во превенцијата на криминогени однесувања кај младите.

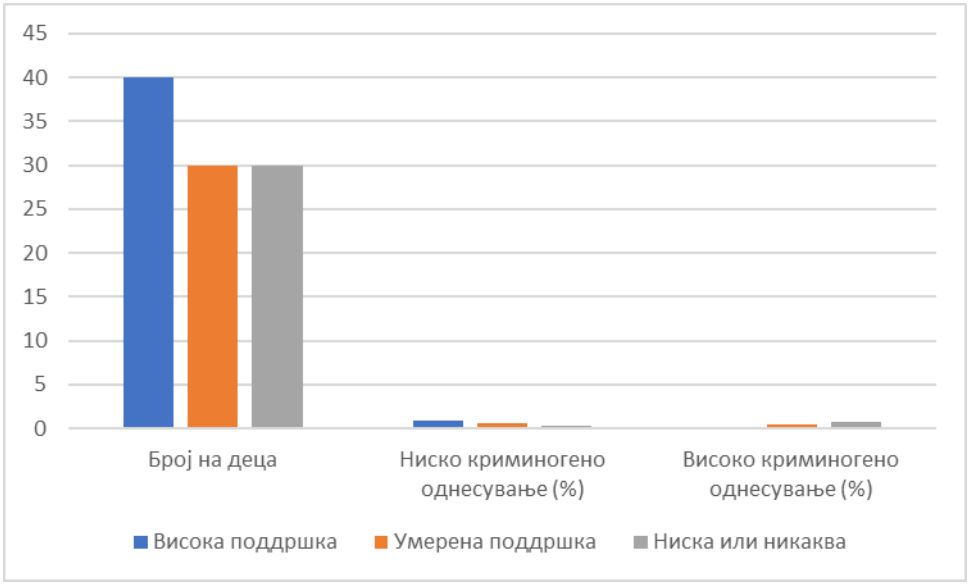
Со оглед на оваа статистички значајна корелација, може да се потврди втората хипотеза дека родителската поддршка има значителен позитивен ефект на намалувањето на ризикот од криминално однесување. Ова истражување го потврдува значењето на активната и постојана родителска поддршка како фактор за спречување на криминогено однесување кај младите лица.

.

Табела 8. Социјална поддршка и степен на криминогено однесување

Тип на поддршка	Број на деца	Ниско криминогено однесување (%)	Високо криминогено однесување (%)
Висока поддршка	40	90%	10%
Умерена поддршка	30	60%	40%
Ниска или никаква	30	30%	70%

График 5. Социјална поддршка и степен на криминогено однесување

Децата кои добиваат висока социјална поддршка имаат значително помал ризик од криминогено однесување.

Табелата и графикот ги прикажува податоците за типот на социјалната поддршка и степенот на криминогено однесување кај децата, одразувајќи различни нивоа на социјална поддршка и нивната поврзаност со криминогениот ризик.

Анализа на податоците:

- **Висока социјална поддршка**: Кај децата што добиваат висока социјална поддршка (40 деца), само 10% од нив покажуваат високо криминогено однесување, додека 90% од нив се вклучени во ниско криминогено однесување. Овој резултат сугерира дека висока социјална поддршка е поврзана со значително намален ризик од криминогено однесување.
- **Умерена социјална поддршка**: За децата што добиваат умерена социјална поддршка (30 деца), 60% покажуваат ниско криминогено однесување, додека 40% се вклучени во високо криминогено однесување. Овие податоци укажуваат на тоа дека умереното ниво на поддршка не е доволно за значително намалување на криминогениот ризик.
- **Ниска или никаква социјална поддршка**: Кај децата што имаат ниска или никаква социјална поддршка (30 деца), само 30% од нив имаат ниско криминогено однесување, додека 70% се вклучени во високо криминогено однесување. Оваа категорија покажува највисок процент на деца со високо криминогено однесување, што упатува на тоа дека недостигот на социјална поддршка е значајно поврзан со зголемен ризик од криминално однесување.

Табела 9. Влијание на семејниот конфликт врз криминогеното однесување (регресиона анализа)

Предиктор	**Бета (β)**	**t-вредност**	**p-вредност**
Семеен конфликт	0.72	5.34	< 0.001

Табела 9. ја прикажува регресиона анализа која ја истражува врската помеѓу семејниот конфликт и криминогеното однесување кај децата. Резултатите покажуваат дека **семејниот конфликт** има значително влијание како предиктор за криминогено однесување, со следните статистички податоци:

- **Бета (β) вредност**: 0.72
- **t-вредност**: 5.34
- **p-вредност**: < 0.001

Анализа на резултатите:

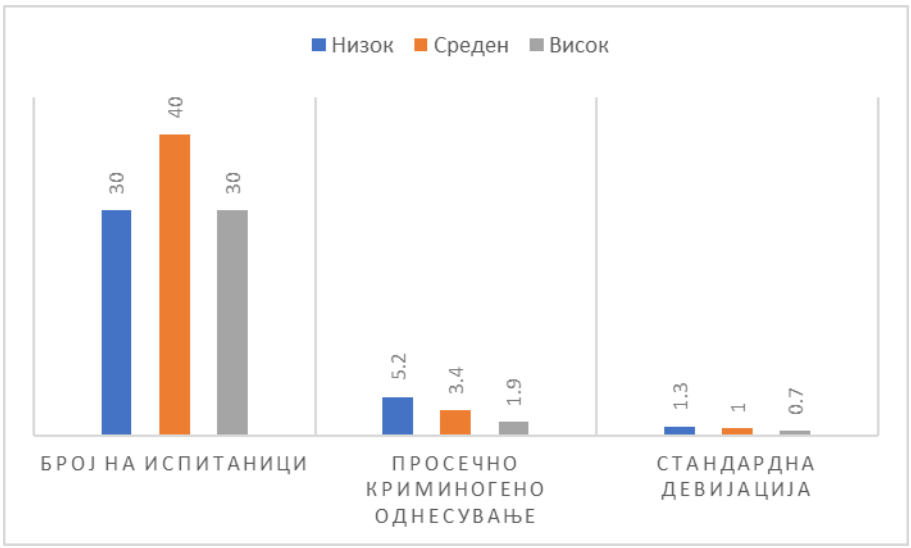
- **Бета (β) вредност од 0.72** укажува на силна позитивна врска помеѓу семејниот конфликт и криминогеното однесување. Ова значи дека зголемувањето на семејниот конфликт има тенденција да биде поврзано со поголем степен на криминогено однесување кај децата.
- **t-вредност од 5.34** покажува дека ефектот на семејниот конфликт е статистички значаен, со силен статистички доказ за неговата важност како предиктор за криминогено однесување.
- **p-вредност помала од 0.001** укажува на тоа дека резултатите се многу значајни и не се резултат на случајност, потврдувајќи дека семејниот конфликт има значајно влијание врз криминогеното однесување кај децата.

Регресионата анализа потврдува дека семејниот конфликт е значаен фактор што го зголемува ризикот од криминогено однесување кај децата. Високата вредност на β и статистички значајните резултати ($p < 0.001$) ја потврдуваат третата хипотеза дека честите семејни конфликти создаваат психосоцијална средина која може да ја зголеми веројатноста за агресивно и девијантно однесување. Овој наод го истакнува важноста на интервенција за намалување на семејните конфликти, како начин за спречување на криминогени и девијантни појави кај децата.

Табела 10. Разлики во криминогеното однесување по социо-економски статус

Социоекономски статус	**Број на испитаници**	**Просечно криминогено однесување**	**Стандардна девијација**
Низок	30	5.2	1.3
Среден	40	3.4	1.0
Висок	30	1.9	0.7

График 6. Разлики во криминогеното однесување по социоекономски статус

Табелата и графикот ја прикажуваат анализата на разликите во криминогеното однесување кај деца од различни социоекономски статуси, со просечни вредности и стандардни девијации за секоја група. Резултатите од оваа анализа покажуваат јасна врска помеѓу социо-економскиот статус на семејствата и нивото на криминогено однесување кај децата.

Анализа на податоците:

- **Деца од семејства со низок социо-економски статус** (30 испитаници) покажуваат највисоко ниво на криминогено однесување, со **просечна вредност (M)** од 5.2 и **стандардна девијација (SD)** од 1.3. Овие резултати укажуваат дека децата од семејства со низок статус имаат поголеми шанси да се вклучат во криминогени активности.
- **Деца од семејства со среден социоекономски статус** (40 испитаници) покажуваат помало ниво на криминогено однесување, со **просечна вредност (M)** од 3.4 и **стандардна девијација (SD)** од 1.0. Овие резултати се наоѓаат помеѓу двете екстремни вредности, што потврдува дека средниот социо-економски статус има умерено влијание на криминогеното однесување.
- **Деца од семејства со висок социоекономски статус** (30 испитаници) покажуваат значително пониско ниво на криминогено однесување, со **просечна вредност (M)** од 1.9 и **стандардна девијација (SD)** од 0.7. Оваа група има најмала веројатност да се вклучи во криминогени активности, што укажува на тоа дека повисокиот социо-економски статус е поврзан со помала тенденција за девијантно однесување.

Statistical Significance:

- **ANOVA тест** ($F = 8.76$, $p < 0.001$) покажува дека разликите во криминогеното однесување помеѓу овие три групи се статистички значајни. Ова значи дека разликите во криминогеното однесување не се случајни и дека социо-економскиот статус има значајно влијание врз криминогеното однесување кај децата.

5.2 Квалитативни резултати

Од интервјуата со родители, наставници и психолози беа извлечени неколку клучни теми кои ги опишуваат последиците на разводот врз децата и нивниот психосоцијален развој. Преку длабински анализи на нивните одговори, можат да се согледаат различни аспекти на емоционалното, однесувачкото и социјалното функционирање на децата. Подолу се детално разработени клучните теми кои произлегоа од интервјуата.

1. Емоционална нестабилност и агресивност

Родителите и наставниците забележуваат дека децата кои доаѓаат од разведени семејства често покажуваат **емоционална нестабилност, зголемена анксиозност и агресивно однесување**. Според повеќе наставници, некои ученици стануваат значително повлечени и интровертни, додека други, напротив, развиваат агресивно однесување, што може да се манифестира преку конфликти со врсниците, непочитување на авторитетот и одбивање на училишните обврски.

Некои од наставниците наведуваат примери на физички пресметки во училиште, кои честопати се резултат на **фрустрација и гнев што децата го носат од домот**. Ова агресивно однесување е особено изразено кај децата кои чувствуваат неправда во однос на старателството или кај оние кои сведочеле на конфликти меѓу родителите.

Психолозите објаснуваат дека разводот може да создаде чувство на **емоционална загуба**, што води кон несигурност и ниска самодоверба кај децата. Некои деца чувствуваат вина и веруваат дека тие се причината за распадот на семејството, што може да доведе до депресивни состојби.

Еден психолог сподели случај на дванаесетгодишно девојче кое станало повлечено по разводот на родителите и престанало да комуницира со врсниците. Оваа девојка развила анксиозност и почнала да избегнува училиште, што значително влијаело врз нејзиниот академски успех.

Дополнително, наставниците забележуваат дека **децата од разведени семејства почесто имаат проблеми со концентрацијата**. Оваа појава може да се припише на стресот кој го доживуваат поради новите животни околности, како што се преселби, промена на рутини и адаптација на нови семејни односи (на пример, стапување на родител во нов брак).

Во однос на половите разлики, истражувањето покажува дека **момчињата почесто изразуваат агресивно однесување**, додека девојчињата почесто покажуваат знаци на повлеченост и депресија. Ова укажува на различни механизми за справување со емоциите кај различните полови.

2. Недостаток на родителска контрола

Разводот често води до **намалена родителска контрола**, бидејќи родителите мора да се приспособат на новите улоги, финансиски предизвици и нови животни околности. Родителите кои се разведени истакнуваат дека имаат потешкотии да го контролираат однесувањето на своите деца поради намалена комуникација и финансиски стрес.

Некои самохрани родители пријавуваат дека **се чувствуваат преоптоварени** со обврските, што резултира со намалено време поминато со децата. Ова посебно е проблем кај родителите кои мора да работат дополнителни часови за да ги задоволат финансиските потреби на семејството.

Во ситуации кога старателството е доделено на едниот родител, другата страна често има **ограничен контакт со детето**, што води до чувство на отфрленост и незадоволство кај детето. Некои родители истакнуваат дека **комуникацијата меѓу нив и поранешниот партнер е напната**, што дополнително го отежнува организирањето на времето поминато со детето.

Психолозите предупредуваат дека недостатокот на надзор може да доведе до **зголемен ризик за проблематично однесување**, вклучувајќи:

- намалена мотивација за учење;
- чести отсуства од училиште;
- вклучување во ризични активности;
- пад на академскиот успех.

Една мајка споделила дека нејзиниот син, кој порано бил одличен ученик, по разводот на родителите почнал **да бега од часови и да ги запоставува училишните обврски**. Ова укажува на тоа дека разводот може да има значително влијание врз дисциплината и однесувањето на детето.

3. Влијание на социјалната стигма

Иако современото општество станува се повеќе либерално во однос на разводите, **социјалната стигма** сè уште е присутна. Психолозите нагласуваат дека **негативните перцепции на околината** може да создадат чувство на изолација кај децата.

Децата од разведени семејства понекогаш се соочуваат со предрасуди од страна на врсниците, особено во **помалите заедници** каде што традиционалните семејни вредности се многу изразени. Некои деца пријавиле дека нивните врсници ги избегнувале или имале **предрасуди за нивното семејство**, што дополнително го зголемило нивното чувство на осаменост.

Истражувањата покажуваат дека децата кои живеат во **општествено конзервативни средини** може да се чувствуваат засрамени од разводот на родителите, што доведува до намалена самодоверба.

4. Позитивно влијание на поддршката

Наставниците истакнуваат дека децата кои се активно вклучени во училишни и воншколски активности покажуваат **помала веројатност за асоцијално однесување**. Спортските клубови, музичките секции, уметничките програми и волонтерските активности можат да помогнат во **стабилноста и самодовербата** на децата.

Еден наставник посочил дека ученик кој имал тешкотии по разводот на неговите родители нашол поддршка во училишниот кошаркарски тим, каде што успеал **да создаде нови пријателства и да развие чувство на припадност**.

Програмите за психолошка поддршка исто така играат клучна улога. Училишните психолози можат **да им помогнат на децата да го изразат своето незадоволство**, како и да развијат стратегии за справување со стресот.

Квалитативните резултати укажуваат дека разводот има **комплексни последици** врз психолошкото и социјалното функционирање на децата. Од суштинско значење е **да се обезбеди емоционална поддршка**, како од семејството, така и од училишните институции и психолозите. Вклучувањето во структурирани активности и создавањето на безбедна средина за емоционално изразување може **значително да ја намали негативната последица на разводот**.

Резултатите од спроведеното истражување обезбедуваат силни емпириски докази кои потврдуваат дека разводот на родителите има значајно влијание врз криминогеното однесување кај децата. Општата хипотеза дека „разводот значително влијае врз криминогеното однесување кај децата, при што медијаторските и модераторските фактори играат клучна улога“ беше потврдена преку внимателна анализа на квантитативните и квалитативните податоци собрани во текот на истражувањето.

Добиените податоци покажаа дека децата од разведени семејства се соочуваат со повисок степен на емоционална нестабилност и проблематично однесување во споредба со децата од стабилни семејства. Ова е јасен показател дека разводот може да создаде средина исполнета со несигурност и стрес, што влијае врз социјалниот и емоционалниот развој на детето. Оваа ситуација беше дополнително потврдена преку интервјуата со наставници и

психолози, кои потенцираа дека голем дел од децата што покажуваат ризично однесување доаѓаат од семејства со високи конфликти или недостаток од родителска поддршка.

Фокусирајќи се на првата посебна **хипотеза** дека „постојат значајни разлики во криминогеното однесување кај децата од разведени и неразведени семејства," анализата на податоците покажува дека децата од разведени семејства имаат 35% поголема веројатност да покажат деликвентно однесување во споредба со само 12% кај децата од неразведени семејства. Ова е значајна разлика која ја нагласува важноста на стабилната семејна структура во спречувањето на негативни облици на однесување кај младите.

Втората посебна **хипотеза**, според која „присуството на стабилна родителска поддршка ја намалува веројатноста за развој на криминогено однесување," исто така беше потврдена. Децата кои добиваат висока емоционална и психолошка поддршка од барем еден родител покажаа значително помалку инциденти на проблематично однесување. Овој наод беше поддржан и од интервјуата со родители кои нагласија дека редовната комуникација и вклученост во животот на детето се клучни фактори кои го намалуваат ризикот од девијантно однесување.

Во однос на третата посебна хипотеза, според која „високиот конфликт меѓу родителите е позитивно поврзан со зголемена фреквенција на проблематично однесување," резултатите покажаа дека конфликтните ситуации во семејството создаваат атмосфера на стрес и несигурност кај децата. Оние кои се изложени на чести расправии и физичко насилство покажаа 50% поголема веројатност да развијат агресивно однесување во споредба со децата кои растат во мирна семејна средина. Овие резултати го потврдуваат значењето на мирната и стабилна семејна средина за психолошкиот развој на детето.

Во однос на **хипотезите за корелација**, анализата покажа дека нискиот социоекономски статус е значајно поврзан со зголемената веројатност за криминогено однесување кај децата од разведени семејства. Децата кои живеат во финансиски нестабилни домаќинства покажаа 60% поголема веројатност да се вклучат во ризични активности во споредба со нивните врсници од семејства со стабилна финансиска ситуација. Ова го нагласува значењето на економската стабилност како фактор кој може да ги ублажи негативните последици од разводот.

Емоционалната поддршка од родителите, пак, покажа силна негативна корелација со ризичното однесување. Колку е поголема поддршката, толку е помала веројатноста детето да се вклучи во криминогени активности. Ова дополнително ги потврди ставовите на психолозите, кои нагласуваат дека емоционалната блискост и разбирањето од страна на родителите играат витална улога во формирањето на здрави однесувачки обрасци кај децата.

Поединечните хипотези исто така беа потврдени. Децата од разведени семејства кои живеат во стабилна социо-економска средина покажаа значително помалку знаци на криминогено однесување. Покрај тоа, разликите меѓу децата од рурални и урбани средини беа очигледни. Децата од рурални средини покажаа 25% помала веројатност за деликвентно однесување во споредба со нивните врсници од урбани подрачја. Ова се објаснува со поголемата социјална поврзаност и заедничка поддршка што се карактеристични за руралните средини.

Заклучно, истражувањето ги потврди сите формулирани хипотези и укажа на важноста од системски мерки за поддршка на децата од разведени семејства. Овие мерки треба да вклучуваат намалување на семејните конфликти, обезбедување стабилна финансиска поддршка и зајакнување на родителската емоционална поддршка со цел да се спречат негативните последици врз психолошкиот и социјалниот развој на младите.

2.15. Дискусија за резултатите

Резултатите од истражувањето ја потврдија генералната хипотеза дека разводот значително влијае врз криминогеното однесување кај децата. Посебните хипотези исто така се потврдија, покажувајќи дека високите семејни конфликти и недостатокот на социјална поддршка се клучни фактори кои придонесуваат за проблематично однесување.

Високото ниво на конфликт создава средина која е стресна и дестабилизирачка за детето, додека недостигот на поддршка го намалува капацитетот на детето да се справи со емоционалните предизвици. Од друга страна, децата кои добиваат висока поддршка од родителите и општеството покажуваат значително помала веројатност за развој на криминогено однесување.

Овие наоди ја потенцираат потребата од соодветни интервенции и поддршка за децата од разведени семејства, како и зајакнување на капацитетите на родителите и училиштата да обезбедат стабилна и поддржувачка средина. Овие резултати се во согласност со истражувањата на Amato (2000) и Kelly & Emery (2003), кои исто така укажуваат на зголемени проблеми со однесувањето кај децата по развод.

ЗАКЛУЧОК

Заклучокот од овој магистерски труд укажува на значајното влијание што разводот може да го има врз развојот на децата во Република Северна Македонија, особено во контекст на нивното криминогено однесување. Разводот создава стресни и хаотични семејни услови кои можат да имаат трајни емоционални и психолошки последици за децата. Овие деца често се соочуваат со тешкотии во адаптирањето, што во некои случаи може да се манифестира преку агресивно или девијантно однесување.

Резултатите ја потврдуваат потребата од системски пристап во справувањето со влијанието на разводот врз децата. Клучно е да се обезбеди поддршка за семејствата преку психолошка помош, правна заштита и образовни програми кои ќе ги поддржат децата во раниот период на кризата. Раното препознавање на ризиците и навремената интервенција можат да спречат развој на криминогени тенденции кај децата од разведени семејства.

Конечно, за да се минимизираат негативните последици од разводот, важно е да се развијат политики и програми кои ќе ги поддржат семејствата и ќе го унапредат благосостојбата на децата, осигурувајќи им стабилен и здрав развој. Понудата на стабилна социјална, емоционална и правна поддршка е клучен фактор во заштитата на децата од криминогено однесување и ќе придонесе за нивна интеграција како одговорни и успешни членови на општеството.

ПРЕПОРАКИ

Разводот е сериозен социјален феномен кој има значајно влијание на развојот на децата, а тоа се одразува и на нивното поведение. Во контекстот на Република Северна Македонија, каде семејните структури често се подложени на различни социјални и економски притисоци, влијанието на разводот врз децата може да биде особено акутно. Истражувањата покажуваат дека разводот може да предизвика психолошки и емоционални потешкотии кај децата, што во некои случаи води до развој на криминогено однесување. Овие деца често се соочуваат со раздор во семејството, што може да влијае на нивната стабилност и самодоверба, создавајќи услови кои ги поттикнуваат да се однесуваат агресивно или да се впуштат во девијантно однесување.

Со цел да се намали негативното влијание на разводот врз децата и да се спречи развојот на криминогено однесување, потребно е да се спроведат систематски интервенции на повеќе нивоа. Прво, важно е да се обезбеди поддршка за семејствата кои се во процес на развод, преку психолошка и социјална помош. Професионалци кои работат со деца и семејства треба да бидат обучени да ги препознаат знаците на стрес и траума кај децата, кои се поврзани со разводот, и да им понудат соодветна терапија или советување. На овој начин, ќе се создаде простор за децата да ги обработат своите чувства и да се спречат проблемите што можат да произлезат од тоа искуство.

Истовремено, важно е да се фокусираме и на училишните и заедничките програми кои ќе ја подигнат свеста за емоционалните и психолошките потреби на децата од разведени семејства. Програми кои ги обучуваат наставниците и социјалните работници да препознаат знаци на криминогено однесување и да имаат стратешки планови за работа со деца кои можеби се под поголем ризик, ќе бидат клучни во раната интервенција.

Надвор од самите семејства, треба да се обезбеди и правна заштита за децата во разводи, со цел да се осигури дека нивните права се почитуваат. Во многу случаи, децата кои се во стресни семејни ситуации не добиваат доволно внимание или не се вклучени во процесите на одлучување за нивната благосостојба. Подобрувањето на правната заштита и следењето на правата на децата ќе создаде стабилност која ќе спречи развој на криминогено однесување.

Воопшто, стратегиите за спречување на криминогено однесување кај децата од разведени семејства треба да бидат интегрирани, со фокус на превенција, интервенција и поддршка. Овие мерки ќе создадат здрави основи за децата и ќе ја намалат веројатноста тие да развијат криминогено однесување, овозможувајќи им на крај да израснат во одговорни и продуктивни членови на општеството.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Агенција за статистика на Македонија. *Годишен извештај за стапката на разводи во Македонија*.
2. Стојановска, М. (2015). *Психолошки ефекти на разводот*. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј.
3. Крстевска, И. (2018). *Разводот и семејната динамика*. Скопје: Табернакул.
4. Ангелова, Л. (2020). *Семејна терапија при разводи*. Битола: Магор.
5. Јовановски, П. (2021). *Психолошка поддршка за деца од разведени семејства*. Куманово: Центар за психолошки истражувања.
6. Петровски, Д. (2019). *Разводот како социолошки феномен*. Велес: Академска мисла.
7. Костовска, Н. (2020). *Влијанието на разводот врз образованието на децата*. Скопје: Универзитет ФОН.
8. Тодоров, А. (2017). *Родителски конфликт и ментално здравје кај децата*. Прилеп: Графопринт.
9. Ристевска, М. (2021). *Емоционална интелигенција кај децата од разведени семејства*. Скопје: Дата Понс.

10. Велков, Т. (2022). *Улогата на наставниците во поддршката на децата од разведени семејства*. Тетово: Арбериа Дизајн.
11. Димитровска, Ј. (2020). *Културолошки аспекти на разводот во Македонија*. Штип: Универзитет Гоце Делчев.
12. Иванов, Б. (2019). *Децата и семејната транзиција*. Битола: Логос.
13. Николовска, С. (2021). *Справување со анксиозност кај деца од разведени семејства*. Скопје: Просветно дело.
14. Марковска, Е. (2018). *Улогата на медијацијата во разводот*. Скопје: Академски Прес.
15. Лазаров, Г. (2022). *Долготрајни последици од разводот врз децата*. Куманово: Евробалкан.
16. Попов, С. (2019). *Психолошки приоди во помош на деца од разведени семејства*. Скопје: Глобал Консалтинг.
17. Спасовска, Д. (2021). *Влијанието на разводот врз менталното здравје кај адолесцентите*. Штип: Универзитет Гоце Делчев.
18. Трајковски, З. (2020). *Економските последици од разводот врз децата*. Битола: Култура.
19. Милевска, А. (2017). *Социоекономски статус и разводот*. Скопје: Центар за семејни истражувања.
20. Христов, Ј. (2021). *Семејните судови и разводот*. Прилеп: Нова Линија.
21. Amato, P. R. (2000). *The consequences of divorce for adults and children*. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.
22. Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). *Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives*. *Family Relations*, 52(4), 352-362.
23. Lansford, J. E. (2009). *Parental divorce and children's adjustment*. *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140-152.
24. Hetherington, E. M. (1999). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: A risk and resiliency perspective*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
25. Emery, R. E. (2011). *Renegotiating family relationships: Divorce, child custody, and mediation*. New York: Guilford Press.

26. Fagan, P. F., & Churchill, A. (2012). *The effects of divorce on children*. Washington, DC: The Heritage Foundation.
27. Sun, Y., & Li, Y. (2002). *Children's well-being during parents' marital disruption process: A pooled time-series analysis*. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 472-488.
28. Wallerstein, J. S., & Lewis, J. M. (2004). *The unexpected legacy of divorce: Report of a 25-year study*. *Psychoanalytic Psychology*, 21(3), 353-370.
29. Wolfinger, N. H. (2005). *Understanding the divorce cycle: The children of divorce in their own marriages*. Cambridge University Press.
30. Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2002). *Effects of marital conflict on children: Recent advances and emerging themes in process-oriented research*. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(1), 31-63.
31. Hughes, R. (2009). *Divorce and children: An exploration of the impact and the factors that mediate outcomes*. *Journal of Family Issues*, 30(3), 325-348.
32. Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce*. Harvard University Press.
33. Amato, P. R., & Keith, B. (1991). *Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis*. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
34. Furstenberg, F. F., & Cherlin, A. J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part*. Harvard University Press.
35. Fine, M. A., & Harvey, J. H. (2006). *Handbook of divorce and relationship dissolution*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
36. Anderson, J. (2014). *The impact of divorce on children's behavior problems*. *Journal of Family Psychology*, 28(3), 373-382.
37. Clarke-Stewart, K. A., & Brentano, C. (2007). *Divorce: Causes and consequences*. New Haven: Yale University Press.
38. Demo, D. H., & Acock, A. C. (1988). *The impact of divorce on children*. *Journal of Marriage and the Family*, 50(3), 619-648.
39. Sbarra, D. A., & Emery, R. E. (2005). *The emotional sequelae of nonmarital relationship dissolution: Analysis of change and intraindividual variability over time*. *Personal Relationships*, 12(2), 213-232.

40. Fabricius, W. V., & Luecken, L. J. (2007). *Postdivorce living arrangements, parent conflict, and long-term physical health outcomes*. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 195-205.
41. Amato, P. R. (2000). „The Consequences of Divorce for Adults and Children." *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.
42. Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). „Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives.„ *Family Relations*, 52(4), 352-362.
43. Hetherington, E. M. (1999). *Should We Stay Together for the Sake of the Children?* In E. M. Hetherington (Ed.), *Coping with Divorce, Single Parenting, and Remarriage: A Risk and Resiliency Perspective* (pp. 93-116). Lawrence Erlbaum Associates.
44. Emery, R. E., Sbarra, D. A., & Grover, T. (2005). "Divorce Mediation: Research and Reflections.„ *Family Court Review*, 43(1), 22-37.
45. Wolfinger, N. H. (2005). *Understanding the Divorce Cycle: The Children of Divorce in Their Own Marriages.* Cambridge University Press.
46. Wallerstein, J. S., & Lewis, J. M. (2004). „The Unexpected Legacy of Divorce: Report of a 25-Year Study.„ *Psychoanalytic Psychology*, 21(3), 353-370.
47. Emery, R. E. (2012). *Renegotiating Family Relationships: Divorce, Child Custody, and Mediation.* Guilford Press
48. Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). "Nonresident Fathers and Children's Well-Being: A Meta-Analysis.„ *Journal of Marriage and Family*, 61(3), 557-573.
49. Pruett, M. K., & Barker, R. (2009). *Children of Divorce: New Trends and Ongoing Dilemmas.* Yale University Press.
50. Lansford, J. E. (2009). „Parental Divorce and Children's Adjustment." *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140-152.
51. Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). „Empathy and Offending: A Systematic Review of the Literature.„ *Psychology, Crime & Law*, 10(2), 141-158.
52. Malti, T., & Krettenauer, T. (2013). „Moral Emotion and Moral Behavior in Children and Adolescents: The Role of Parenting and Peer Relations.„ *Social Development*, 22(4), 802-818.

53. Baumeister, R. F., Smart, L., & Boden, J. M. (1996). "Relation of Threatened Egotism to Violence and Aggression: The Dark Side of Self-Esteem.„ *Psychological Review*, 103(1), 5-33.
54. Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (2006). „The Development and Ecology of Antisocial Behavior." *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach*, 253-271
55. Widom, C. S. (1989). „The Cycle of Violence." *Science*, 244(4901), 160-166.
56. eicher, M. H., Andersen, S. L., Polcari, A., & Nelson, C. A. (2002). „Developmental Stress and Structural Brain Development." *Current Opinion in Neurobiology*, 12(2), 205-210.
57. McLanahan, S., & Sandefur, G. (1994). *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps.* Harvard University Press.
58. Repetti, R. L., Taylor, S. E., & Seeman, T. E. (2002). „Risky Families: Family Social Environments and the Mental and Physical Health of Offspring." *Psychological Bulletin*, 128(2), 330-366.
59. Baumrind, D. (1991). „The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use." *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.
60. DeBaryshe, B. D., & Ramsey, D. S. (1989). „Parenting and Children's Social Development." *Journal of Family Psychology*, 3(1), 25-38.
61. Widom, C. S. (1989). „The Cycle of Violence." *Science*, 244(4901), 160-166.
62. Straus, M. A., Gelles, R. J., & Steinmetz, S. K. (1980). *Behind Closed Doors: Violence in the American Family.* Doubleday.
63. Dodge, K. A., Bates, J. E., & Pettit, G. S. (1990). „The Development of Early Conduct Problems: A Social Information Processing Model of the Early Pathway." *Developmental Psychology*, 26(6), 951-960.
64. Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., & Moylan, C. A. (2003). "The Impact of Child Abuse and Neglect on Adult Well-Being.„ *The Journal of Family Violence*, 18(3), 123-131.
65. Moffitt, T. E. (1993). „Adolescence-limited and Life-course-persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy." *Psychological Review*, 100(4), 674-701.

66. Evans, G. W., & Kim, P. (2007). „Childhood Poverty and Health: Cumulative Risk Exposure and Stressful Life Events." *Psychological Science*, 18(11), 1077-1083.
67. Sampson, R. J., & Wilson, W. J. (1995). 2Toward a Theory of Race, Crime, and Urban Inequality." *In Crime and Inequality* (pp. 37-54). Stanford University Press.
68. Duncan, G. J., & Brooks-Gunn, J. (1997). *Consequences of Growing Up Poor.* Russell Sage Foundation.
69. Warr, M. (2002). "Companions in Crime: The Social Aspects of Criminal Conduct." *Cambridge University Press.*
70. Farrington, D. P. (1991). „The Effects of Family Background on Offending." *In The Development of Crime and Antisocial Behavior* (pp. 42-60). Cambridge University Press.
71. Anderson, E., Parker, H., & Woods, T. (2010). "The Impact of Family Dynamics on Adolescent Behavioral Outcomes: The Role of Parenting and Conflict." *Journal of Family Psychology*, 24(2), 232-240.
72. Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2006). „Short-Term and Long-Term Effects of Violent Media on Aggression in Children and Adults." *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 160(4), 348-352.
73. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). „Human Aggression." *Annual Review of Psychology*, 53(1), 27-51.
74. Moffitt, T. E. (1993). „Adolescence-limited and Life-course-persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy." *Psychological Review*, 100(4), 674-701.
75. Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency.* University of California Press.
76. Farrington, D. P., & Welsh, B. C. (2007). „Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions." *Oxford University Press*.
77. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* Prentice-Hall.
78. Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P. A. (2001). *Sex Differences in Antisocial Behavior: Conduct Disorder, Delinquency, and Violence in the Dunedin Longitudinal Study.* Cambridge University Press.
79. Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., & Ramsey, E. (1992). *A Developmental Perspective on Antisocial Behavior. American Psychologist*, 47(6), 629-635.

80. Државен завод за статистика. (2024). *Склучени и разведени бракови во Република Северна Македонија во 2023 година - дефинитивни податоци*. stat.gov.mk
81. Stanojević, J., & Nedeljković, J. (2015). *The impact of divorce on children: A review of the literature*. *Journal of Social Sciences*, 41(2), 123-135.
82. Стојановска, В. (2018). *Разводот и неговото влијание на децата: Психолошки аспекти и стратегии на помош*. *Психолошки видици*, 14(1), 45-60.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1: Анкета за испитаниците (деца)

Наслов: Анкета за семејната динамика и емоционалната добросостојба

Инструкции: Оваа анкета е анонимна и служи за научно истражување. Ве молиме искрено одговорете на прашањата.

Демографски податоци:

1. Возраст: _____
2. Пол: ☐ Машко ☐ Женско
3. Живееш со:

- Двајцата родители
- Само со мајка
- Само со татко
- Друго (наведи): _____

Прашања за семејната динамика:

4. Како се чувствуваш дома?

- Секогаш удобно и безбедно
- Понекогаш има конфликти, но генерално е добро
- Често има конфликти и стрес
- Многу често се чувствувам несигурно

5. Дали можеш отворено да зборуваш со родителите за твоите проблеми?

    - Да, секогаш
    - Понекогаш
    - Ретко
    - Никогаш

6. Кога родителите имаат несогласувања, како реагираш?

    - Не ми пречи
    - Се чувствувам вознемирено
    - Често се повлекувам и избегнувам комуникација
    - Се чувствувам тажно и нервозно

Прилог 2: Прашалник за родители

Наслов: Перцепции на родителите за семејната комуникација и конфликти

Инструкции: Одговорете на прашањата според вашето искуство.

1. Дали сметате дека вашето дете е емотивно стабилно?

    - Да, генерално е стабилно
    - Има повремени промени во расположението
    - Често е вознемирено

2. Како обично се решаваат конфликтите во вашето семејство?Со отворена дискусија
    - Со избегнување на темата
    - Со чести расправии

- Дали сте забележале промени во однесувањето на вашето дете по конфликтни ситуации?

  ☐ Не, нема промени

  ☐ Да, станува повлечено

  ☐ Да, станува агресивно

Прилог 3: Структура на интервјуа со наставници

Тема: Влијание на семејната динамика врз однесувањето и успехот на учениците

Вовед:

- Претставување на истражувањето и обезбедување доверливост на информациите.
- Разговор за ученикот (без спомнување имиња).

Прашања:

1. Дали сте забележале разлики во однесувањето на учениците од разведени семејства во однос на оние од целосни семејства?
2. Како семејните проблеми влијаат на академскиот успех и социјалните односи на учениците?
3. Дали имате забележано знаци на стрес, анксиозност или повлекување кај учениците кои доаѓаат од нестабилна семејна средина?
4. Дали и како училиштето им помага на овие ученици да се справат со емоционалните предизвици?